

מנהיגים חרדים קנאים וההיבדלות מהמפעל הציוני: בין אידאולוגיה לאתגרי המציאות

קימי קפלן

תקציר

אחת העמדות האידאולוגיות והתאולוגיות המצויות במרכז סדר יומן של הקבוצות החרדיות הקנאיות היא שלילה מוחלטת של פשרות המפעל הציוני, של מוסדותיו ושל מדינת ישראל. התביעה המעשית המונחת לפתחם של חרדים קנאים היא להיבדל ממפעל זה היבדלות מוחלטת. על בסיס המצאי המחקרי ומקורות שלא נדונו עד כה במחקר, במאמר זה אתחקה אחר התנהלותם בפועל של מנהיגים חרדים קנאים עם המוסדות הרשמיים הציוניים בתקופת המנדט הבריטי ועד אמצע שנות השישים במדינת ישראל, לנוכח אתגרים שהעמידה בפניהם המציאות. נראה כי כמה מהם נקטו במצבים ובמקרים מובחנים גישה שמבטאת הכרה במפעל הציוני ובמוסדותיו ולו במשתמע. זאת ועוד, הבנה של ההקשרים הפרטניים של המקרים השונים חיונית לא פחות מעצם קיומה של התופעה ומאפשרת להציע תובנות ראשוניות שלהם.

מילות מפתח: זליג ראובן בנגיס, חרדים קנאים והמפעל הציוני, יואל טייטלבוים, מלחמות ישראל, מלחמת 1948, פנחס אפשטיין, רישיונות הגירה

מבוא

בראשית 1928 אישר שלטון המנדט הבריטי את חוקת הקהילות שעיצב הוועד הלאומי, אחד ממוסדותיו של היישוב היהודי-ציוני שהתגבש והתארגן בארץ ישראל משלהי העשור השני של המאה ה-20. כמה ימים לפני כן, ב-22 בדצמבר 1927 (כ"ח בכסלו תרפ"ח), פרסם אליהו נחום גליקמן פרוש (1892-1956), איש היישוב הישן הקנאי בירושלים, שיר שכותרתו 'שיר היוצאים'. בשיר זה הוא ביקש לחזק את ידי אלה אשר סירבו לקבל עליהם את חוקת

* תודתי למעוז כהנא, למשה נאור, ללילך רוזנברג-פרידמן ולאחנן שיין על עזרתם נדיבת הלב כי רבה היא, ולממונים על חופש המידע בהנהלת בתי המשפט ובמשרד המשפטים על סיועם. תודה מיוחדת לעמיהי רדזינה, ובייחוד למרדכי זלקין על הערותיהם והצעותיהם, אשר חייבו אותי לדייק ולתקן וסייעו בידי לשפר את המאמר.

הקהילות ויחתמו לימים על טופסי יציאה מכנסת ישראל, כלומר הצהרה שלפיה אין הם חלק ממוסדות היישוב היהודי-ציוני. השיר מורכב מכמה בתים והמנון. בחלקו העליון של העמוד שעליו הודפס השיר מובאות מילות השיר, ובחלקו התחתון – רשימת תווים שהם מנגינתו.

המילים של אחד מבתי השיר הן אלה:

להתחבר עם ציונים	חטאת לאומים
אסור לחכמים וזקנים	אף לעול ימים
אשור מארצו יצא	זנח זדים
ואברהם לעולמים יצא	מאור כשדים
ואתה! – הלנו אתה	אם לצרינו?!

והמנונו כך:

כמוך כמוני חרד הנני
 חפשים אזרה הלאה ממני
 בין היוצאים תמצא שמי
 בעדה חרדית שמה מקומי!¹

מאפיין אידאולוגי ועיקרון תאולוגי מרכזיים ביותר של חוגים אורתודוקסיים קנאיים הם ההיבדלות של חוגים אורתודוקסיים קנאיים מהחברה הסובבת אותם ותביעה ממי שנמנים על חוגים אלה לנהוג כך בפועל מאפיינות אותם אידאולוגית ומשמשות עקרונות תאולוגיים מרכזיים בהם. גישה בדלנית זו ותשתיתה האידאולוגית, ששורשיהן בהיווצרותה של האורתודוקסייה היהודית, התבססו בהדרגה במרכז אירופה ובמזרח מן השליש השני של המאה ה-19 לנוכח מה שנראָה למנהיגים של חוגים אלה כהתפתחויות מסוכנות מאוד שהביא עמו העידן המודרני. תהליך זה התרחש כמה עשורים לפני שהחלו תנועת התחייה הלאומית היהודית והתגבשותה של התנועה הציונית. בהמשך הדברים נראה כי על גישה זו ועל כמה מביטוייה, גווניה ודגשיה עמדו זה מכבר מי שחקרו קבוצות ומנהיגים אולטרה-אורתודוקסים וחרדים קנאיים במחצית השנייה של המאה ה-19.

הופעתה של התנועה הציונית ומפגש החוגים הקנאיים של היישוב הישן בארץ ישראל עם המתיישבים היהודים שבאו לארץ ישראל ועם ההתארגנות של היישוב היהודי-ציוני בה בראשית תקופת המנדט הבריטי הציבו אתגר נוסף לפתחם של אלה ושל ממשיכיהם – החרדים הקנאים. נראה שמפגש זה העצים את הקריאה להיבדלות בחוגים אלה ושכלל אותו, לנוכח הסכנה היתרה שהם ראו במפעל הציוני ובחיים לצדו וסמוך לו.

טיבה של התביעה להיבדלות וההיגיון בבסיסה מתועדים ונדונים במחקר, כמו שנראה להלן. כיוצא בכך, מן המפורסמות הוא שיש פער בין אידאולוגיה, נחרצת ככל שתהיה, ובין

1 ראו: 'שיר היוצאים (לאשור חקת הקהלות בארץ ישראל יום ה' טבת תרפ"ח)', ארכיון הספרייה הלאומית (להלן: אס"ל), מסמך L1414.

אופני ההתמודדות עם המורכבות של המציאות. פער זה קיים ומופך בתנועות חברתיות, דתיות ופוליטיות; התנועות מנסחות מצעים רהוטים וחד-משמעיים, ואלה מאבדים לא אחת ממשמעותם לנוכח הכורח להתפשר בשל אתגרי המציאות. פער זה אינו פוסח על מנהיגים דתיים קנאים שנוקטים לא אחת גישה מעשית אשר אינה עולה בקנה אחד עם עמדותיהם.²

בו בזמן, תובנות כלליות אלה מעקרות לעתים את הדיון הפרטני באופנים ובמצבים השונים שהפערים באים לידי ביטוי, ובייחוד בקרב נושאי החותם של האידאולוגיה. זאת ועוד, רוב המחקרים העוסקים במנהיגים חרדים קנאים מתמקדים בפעילותם הציבורית, הקהילתית והפוליטית, בתפיסות עולמם ובכתביהם. לעומת זאת, אין במחקרים אלה מידע רב על חיי היום-יום של מנהיגים אלה או על אופני התנהלותם במצבים שלא נחשפו לקהילה ולציבור בשעת התרחשותם. במאמר זה אתמקד בהתנהלותם של כמה מנהיגים חרדים קנאים שמנסחים את התביעה להיבדלות, מובילים אותה, נושאים את דגלה ואמונים על יצירת מחויבות בקרב חברי קהילותיהם לקיומה, בהתמודדותם עם מצבים אשר עומדת במתח עם יישומה בפועל.

על בסיס מחקרים ומקורות ראשוניים שטרם נדונו במחקר נראה שאפשר להצביע על מפגשים שונים בצביונם בין האידאולוגיה הנחרצת של ההיבדלות ובין מציאות החיים המורכבת במרחבים שבשליטת המוסדות הציוניים בארץ ישראל בתקופת המנדט ובמדינת ישראל. בחלקו הראשון של המאמר אתייחס בקצרה ובתמצית לעיקרון ההיבדלות ולכמה ממופעי בזירה האירופית ובזו הארץ-ישראלית כמו שאלה תועדו במחקר. לאחר מכן אעסוק בכמה מפגשים של מנהיגים חרדים קנאים, נושאי דגל ההיבדלות, עם התנועה הציונית ומוסדותיה ועם מדינת ישראל. נראה כי מנהיגים אלה בחרו באותם מקרים לשתף פעולה ולהיעזר באלה שהם עצמם קראו להיבדל מהם.

'אסור ליגע בכל אשר להם כדי לא לסוּף בכל חטאתם': ההיבדלות³

בבסיס תפיסת עולם שדוגלת בהיבדלות יש קו מנחה, ולפיה מגע עם אנשים ועם סביבה שערכיהם אינם עולים בקנה אחד עם ערכי, שלא לומר מנוגדים להם, מזהם ומשחית. קשה לשמור על טהרה רוחנית לנוכח מגע עם מה שמטמא, ויהיה זה חפץ, גוף, חברה או

2 לדוגמאות אחדות מרבות ראו: R. Scott Appleby (ed.), *Spokesmen for the Despised: Fundamentalist Leaders of the Middle East*, University of Chicago Press, Chicago 1997; Susan F. Harding, *The Book of Jerry Falwell: Fundamentalist Language and Politics*, Princeton University Press, Princeton 2000; Grant Wacker, *Heaven Below: Early Pentecostals and American Culture*, Harvard University Press, Cambridge, MA, and London 2001.

3 לציטוט שבכותרת המאמר ראו: כללי אגודת חברת חיים בתוך: מרדכי הלוי ווייס וחיים יודא לייב פראנק (עורכים), *תורת רבי עמרם: שיטת נטורי קרתא*, מערכה ב, חמו"ל, ירושלים תשל"ו, עמ' נב.

תפיסת עולם, ומכאן שמגע עם טומאה מסוכן פיזית, נפשית ורוחנית.⁴ תפיסת עולם זו בנוגע לסכנות הטמונות בחשיפה ובמגע לחברות הסובבות אותן משותפת לקבוצות דתיות קנאיות בנצרות ובאסלאם, והיא מסייעת לגיבושה של תפיסת הזהות הבדלנית הקיבוצית של קבוצות קנאיות אלה, לחיזוקה ולשימורה. כמה מעיקריה ומהשלכותיה של תפיסת עולם זו ניסח עמנואל סיון.⁵

הגישה הדוגלת בהיבדלות מקהילות מסוימות או מהחברה היהודית הסובבת, ולעתים בה במידה גם מזו הלא יהודית, מצויה במחנה האורתודוקסי משחר ימי התגבשותו. כך למשל צוואתו המפורסמת של הרב משה סופר (1762-1839), המוכר בכינויו חת"ם סופר, מ-1836, מי שמזוהה עם ייסודו של המחנה האורתודוקסי, שפעל מתוך תגובה להשכלה ולרפורמה.⁶ סופר הורה לצאצאיו כך: 'אל תט לבכם לדבר רע להתעולל עלילות ברשע את אנשים פועלי און - החדשים מקרוב נתרחקו מאת ה' ותורתו בעו"ה [בעוונותינו הרבים] - אל תדורו בשכנותם ואל תתחברו עמהם כלל וכלל'.⁷

כמה מתלמידיו של סופר נשאו את דגל ההיבדלות באופנים שונים, וכל אחד לפי דרכו,⁸ וזה היה לאחד מעוגניה האידיאולוגיים והתאולוגיים של האולטרה-אורתודוקסייה ההוגנת בעלת הגוונים הקנאיים.⁹ מחנה זה מזוהה עם קבוצות אורתודוקסיות שמרניות ביותר, רובן

- 4 מרי דגלס, טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, רסלינג, תל אביב 2004.
- 5 עמנואל סיון, 'תרבות המובלעת', אלפיים, 4 (1991), עמ' 45-99. לנוסח באנגלית של המאמר ראו: Emmanuel Sivan, 'The Enclave Culture', in: Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Comprehended*, University of Chicago Press, Chicago 1995, pp. 1-63 וראו גם: Kai T. Erikson, *Wayward Puritans: A Study in the Sociology of Deviance*, John Wiley and Sons, New York 1966.
- 6 מעוז כהנא, מהנודע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ו; משה סמט, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, ירושלים תשס"ה; Adam S. Ferziger, *Exclusion and Hierarchy: Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005, pp. 61-77 בהם בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19, מתוך תגובה לסוציאליזם היהודי מזה ולהתעוררות הלאומית-ציונית מזה. ראו: מרדכי זלקין, "ארטאדאכסי העיר": לשאלת קיומה של אורתודוקסייה בליטא במאה התשע עשרה, בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויג (עורכים), *אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים*, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 434-435.
- 7 [מחבר לא ידוע], *ספר צוואת משה*, צוקרמן, ירושלים תרפ"ה, עמ' ב. לפער בין מה שכתב בצוואתו ונתפרש בטעות כמכוון נגד העיון בספריו של משה מנדלסון ובין מה שעשה בפועל ראו: Z. Leiman, 'R. Moses Schick: The Hatam Sofer's Attitude Toward Mendelssohn's *Biur*', *Tradition*, 24, 3 (1989), pp. 83-87.
- 8 יעקב כץ, *הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ה.
- 9 מיכאל סילבר, 'ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסייה: המצאתה של מסורת', בתוך: שלמון, רביצקי ופרויג (עורכים), *אורתודוקסייה יהודית*, עמ' 297-345.

חסידיות, שמקורן במרחב הגאוגרפי של צפון מזרח הונגריה ושל חבל הארץ ההונגרי-רומני טרנסילבניה באמצע המאה ה-19.¹⁰ מנהיגיה של קבוצת אלה, ואחרות דוגמתן, גיבשו עמדה שוללת ופוסלת קטגורית בנוגע למודרנה ולתהליכי מודרניזציה מאחר שהם ראו בהם הרי אסון והרסניים לעתידה של החברה היהודית. עמדה זו הביאה אותם לנקוט אסטרטגיות וטקטיקות שונות, ובהן פנייה לשלטונות הלא יהודיים כדי להניעם להפעיל את סמכותם נגד אלה 'המחדשים' או כדי להיבדל מהקהילה היהודית הרחבה.¹¹ אף שלא אחת כוונה ההיבדלות בתור ערך ואמצעי פוליטי לשימור השורות בנוגע לקבוצות ולקהילות אחרות בחברה היהודית, כגון רפורמים ונאולוגים, ובנוגע לחברת הרוב הסובבת הלא יהודית, מפעם לפעם היא שימשה גם בנוגע למחלוקות פנים-קהילתיות אורתודוקסיות.¹² היו מנהיגים אורתודוקסים שדגלו אידאולוגית בהיבדלות וערכו התאמות לעמדה המתבדלת שהם אימצו בשל האתגרים המשתנים של הזמן ושל המקום אשר הם פעלו בהם, והיו שהסיקו כי המפגש עם המורכבות של המציאות מחייב פשרה. כך למשל הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888), שיצר בפרנקפורט את הדגם של הקהילה המתבדלת,¹³ או הדגם שאימצו בקהילת עדת ישראל בברלין בראשות הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899), אשר אופיין כ'היבדלות קואופרטיבית', כלומר שמירה על מידה של סולידריות עם הקהילה היהודית הרחבה ושיתוף פעולה עמה למען אינטרסים משותפים.¹⁴ גם אצל החת"ם סופר עצמו 'ניתן למצוא נסיבות מקלות' בנושאים 'שבהם אימץ עמדות מנוגדות', ו'הכרזותיו

10 תיאודור לביא ואחרים (עורכים), פנקס הקהילות: הונגריה, יד ושם, ירושלים תשל"ו, עמ' 33-34; מנחם קרן-קרץ, מרמורש-סיגט: אורתודוקסיה קיצונית ותרבות יהודית-חילונית למרגלות הרי הקרפטים, מפעל דב סדן - האוניברסיטה העברית בירושלים וה' ליוויק - אגודת סופרי ועיתונאי יידיש בישראל, ירושלים ותל אביב תשע"ד.

11 כץ, הקרע שלא נתאחה; מיכאל מאיר, בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ן, עמ' 60-80; רחל מנקין, יהודי גליציה והחוקה האוסטרית: ראשיתה של פוליטיקה יהודית מודרנית, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ו, עמ' 122-254; מיכאל ק' סילבר, 'שורשי הפילוג ביהדות הונגריה: תמורות תרבותיות וחברתיות מימי יוסף השני עד ערב מהפכת 1848', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ה; קינגה פרוימוביץ, 'הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה (אורתודוקסיה, נאולוגיה וסטטוס-קוו אנטה) בין השנים 1868/1869-1950: מאפיינים חברתיים-כלכליים, דמוגרפיים וארגוניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראון, רמת גן תשס"ג, עמ' 215-216, 261-262; קרן-קרץ, מרמורש-סיגט, עמ' 45-59, 67-86.

12 לשתי דוגמאות שונות זו מזו ראו: רחל מנקין, 'פוליטיקה ואורתודוקסיה: המקרה של גליציה', בתוך: שלמון, רביצקי ופרזיגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית, עמ' 447-471; מנחם קרן-קרץ, הקנאי: הרבי מסאטמר - רבי יואל טייטלבוים, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ף, עמ' 99-113.

13 כץ, הקרע שלא נתאחה, עמ' 245-286; Ferziger, *Exclusion and Hierarchy*, pp. 117-133; Robert Liberles, *Religious Conflict in Social Context: The Resurgence of Orthodox Judaism in Frankfurt Am Main, 1838-1877*, Greenwood Press, Westport and London, 1985.

14 Ferziger, *ibid.*, pp. 152-157

היות-קיצוניות' נתפסו 'כלא יותר מקביעת אידאלים רחוקים שבאו רק להוות נקודות התייחסות ולהתוות אסטרטגיה כללית'.¹⁵

יוצא מכך כי לא תמיד עלו בקנה אחד העמדות של גורמים שמרניים בוויילנה בנוגע למשכילים בשנות הארבעים של המאה ה-19 ולהתנהלותם בפועל, ובעשורים שאחרי כן אימצו רבנים אורתודוקסים מזרח-אירופים רטוריקה חריפה ובדלנית בנוגע להשכלה ולמשכילים, ובו בזמן שיתפו פעולה עם חוגים משכילים בנסיבות שונות. מורכבות דומה התקיימה גם ביחס של רבנים שמרנים מעין אלה למשפחת גינזבורג בסנקט פטרבורג או למשה מונטיפיורי (1784-1885).¹⁶

רבנים מאנשי היישוב הישן הקנאי בירושלים ומנהיגיו בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 מקורם בקבוצות השמרניות האמורות, ולאחרים שימשו קבוצות אלה – ועודן משמשות – מקור השראה מרכזי. כך למשל הרב משה יהושע לייב דיסקין (1817-1898), שנחשב המנהיג החשוב הראשון של קנאי ירושלים,¹⁷ ושורה של רבנים אחרים שהנהיגו את העדה החרדית בירושלים. המפגש שלהם עם הלאומיות היהודית, עם היישוב היהודי-ציוני בארץ ישראל, ואחרי כן עם מדינת ישראל, הביא את המחנה החרדי-קנאי להתמקד באויב הגדול ביותר מבחינתו: הציונות. רבנים אלה אימצו עמדה אנטי-ציונית חד-משמעית ותבעו מחברייהם להיבדל לחלוטין מהמפעל הציוני. היו מי שניסחו את עיקריה התאולוגיים של עמדה זו ואת ההיגיון הפנימי בה, ובהם הרבנים חיים אלעזר שפירא (1871-1937), הוא האדמו"ר ממנוקאטש, וישעיה אשר זליג מרגליות (1925-1969), איש העדה החרדית בירושלים,¹⁸ ומי שתרגמו והובילו את יישומה לרמה הארגונית והמוסדית דוגמת הרב יוסף חיים זוננפלד (1849-1932), מנהיג העדה החרדית.¹⁹ לצד קנאים אלה היו מנהיגים חרדים

15 סילבר, 'ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה', עמ' 302.

16 ראו למשל: מרדכי זלקין, *בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה*, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 274-291; יעקב הלוי ליפשיץ, *זכרון יעקב*, דראללער ואחרים, קאוונא-סלאבאדקא תרפ"ד-תר"ץ (שלושה חלקים); Brian Horowitz, *Jewish Philanthropy and Enlightenment in Late-Tsarist Russia*, University of Washington Press, Seattle 2009, especially pp. 144-159.

17 ישראל פריידין, 'הרב מי"ל דיסקין, מייסד האורתודוקסיה הקנאית בירושלים: תדמית ומציאות', *קתדרה*, 42 (תשמ"ז), עמ' 121-128.

18 ראו בפירוט: יהודה ליבס, 'העדה החרדית בירושלים וכת מדבר יהודה', *מחקרי ירושלים במחשבת ישראל*, ג (תשמ"ב), עמ' 137-153; מוטי ענברי, 'אקטיוויזם משיחי בפועל ובהגותו של הרב חיים אלעזר שפירא ממנוקאטש בין שתי מלחמות עולם', *קתדרה*, 149 (תשע"ד), עמ' 77-105; פרוימוביץ, 'הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה', עמ' 217-218; אביעזר רביצקי, *הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל*, עם עובד, תל אביב תשנ"ג, עמ' 60-111; הנ"ל, 'מונקאטש וירושלים: הפלג החרדי הרדיקלי ושאלת ארץ ישראל', בתוך: שמואל אלמוג, *יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 81-108.

19 יצחק הרשקוביץ, 'איש על "העדה": נושא דגל ההתבדלות: ר' יוסף חיים זוננפלד', בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), *הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל*, מאגנס

שלא נמנו עם שורות היישוב הישן הקנאי או עם אותן קבוצות הונגריות ואימצו עמדה אנטי-ציונית מובהקת. לדוגמה, הרב שלום דב בער שניאורסון (1860-1920), אדמו"רה החמישי של חסידות חב"ד.²⁰

רוב היהודים שחיו בארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה וגם רוב אוכלוסייתה היהודית של ירושלים נמנו עם שורות היישוב הישן לגונויו.²¹ עם תום מלחמת העולם הראשונה ותחילת השלטון הבריטי הוא הלך והתמעט בהדרגה מבחינה מספרית. היישוב הישן הקנאי בירושלים היה שלטני מבחינה דמוגרפית בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר, ובוודאי זו החרדית, והוא נותר שלטני בחברה החרדית עד אמצע שנות העשרים של המאה ה-20.²² בימי העליות הרביעית והחמישית, עם העלייה ארצה של מהגרים חרדים מגרמניה ומפולין שזוהו עם אגודת ישראל, עבר מרכז הכובד המספרי לחרדים המתונים, והקנאים היו בהדרגה למיעוט בחברה החרדית.²³

החרדים הקנאים התנגדו לכל המהלכים של התארגנות והנחת היסודות לבית הלאומי היהודי ולמוסדות היישוב היהודי-ציוני בארץ ישראל, שהחלו ב-1919 ונמשכו בשנות העשרים. הם התנגדו בחריפות רבה במיוחד להקמת הרבנות הראשית, וסמוך לאחר מכן למינויו של הרב אברהם יצחק קוק (1865-1935) לעמוד בראשה.²⁴ ייסודה של הרבנות

ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשע"ז, עמ' 319-337; הנ"ל, ר' יוסף זוננפלד: האיש והאגדה, ציון, פב, ד (תשע"ז), עמ' 489-517.

20 שלום רצבי, 'אנטי-ציונות ומתח משיחי בהגותו של רב שלום דובער', הציונות, כ (תשנ"ו), עמ' 77-102. ראו גם: יוסף שלמון, 'ציונות ואנטי-ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה', בתוך: אלמוג, ריינהרץ ושיפירא (עורכים), ציונות ודת, עמ' 33-55. בחב"ד היו עמדות בדלניות תקיפות גם בנושאים ובהקשרים אחרים. כך למשל קביעתו של אדמו"רה השני דב בער (1773-1827) שעל חסידיו להקים בתי כנסת עצמאיים ו'שלא יכנסו להתפלל, אפילו באקראי, בבתי הכנסת והמדרש של המתנגדים. העובר על זה יענש בריחוק', ומוטב שיתפללו ביחידות במקומות שבהם אין מניין של חסידים. ראו: יוסף יצחק שניאורסון, קונטרס לימוד החסידות, קרני הוד תורה, ברוקלין תש"ז, עמ' 8.

21 לסקירה תמציתית על אודות היישוב הישן האשכנזי בהקשר הגדון כאן ראו: בנימין בראון, מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, עם עובד, תל אביב תשע"ז, עמ' 158-166.

22 ראו למשל: משה ליסק, 'עלייה', קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930), בתוך: הנ"ל (עורך ראשי), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ב, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 188-191.

23 ראו בפירוט: מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל תרע"ח-תרצ"ו/1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 253-367.

24 יוסי אבנר, 'הרב קוק וצ"ל ויחסיו עם היישוב הישן בתקופת "העלייה השנייה"', שרגאי, 2 (תשמ"ה), עמ' 11-31; אוריאל ברק, 'על יחסי הרב יעקב משה חרל"פ וקנאי ירושלים: איגרת לא ידועה מאת ר' מאיר הלר', בתוך: דב שוורץ וגילה פריבור (עורכים), מישן לחדש בספר העברי: ספר זיכרון ליהושע ברזיל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 285-297; אריה מורגנשטרן, 'הרבנות הראשית לארץ-ישראל: ייסודה וארגונה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ב; פרידמן, חברה ודת, עמ' 87-129, 214-230; אבינועם רוזנק, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ז, עמ' 189-229.

הראשית היה מניע עיקרי בייסודה של העדה החרדית ב־1919 בראשותו של זוננפלד. לצד היותה של העדה החרדית מטרייה ארגונית קהילתית עבור חבריה, היא קידמה עם הסניף המקומי של אגודת ישראל את האידאולוגיה של היבדלות מוחלטת מהמפעל הציוני וממוסדותיו, שנומקה תאולוגית.

בו בזמן פעלה העדה החרדית מול הבריטים ומנהיגים ערבים באזור להשגת הכרה קהילתית-פוליטית מובחנת ועצמאית משלהם, לצד זו של היישוב היהודי-ציוני. מי שקידם פעילות מדינית זו מטעם העדה החרדית היה ישראל יעקב דה-האן (1881-1924), יהודי ממוצא הולנדי ששלט בכמה שפות, בעל תואר דוקטור למשפטים, עיתונאי חד לשון ומשורר בעל נטיות הומוסקסואליות, שעבר בימי חייו הקצרים כמה תהפוכות בזהותו היהודית. האחרונה בהן הייתה הזדהותו עם העדה החרדית, לאחר שעבר להתגורר בארץ ישראל, אשר למענה הוא פעל בראשית שנות העשרים עד שנרצח בשעת בין ערביים של 30 ביוני 1924 בפתח בית החולים שערי צדק בירושלים.²⁵

כאמור, העדה החרדית, הקבוצות שהתקבצו מתחת למטרייה ואלה ששותפים להשקפת עולמה אך לא תמיד היו חלק ממנה מבחינה ארגונית, דוגמת נטורי קרתא, חולקים השקפת עולם ובמרכזה התביעה להיבדלות מוחלטת מהמפעל הציוני וממדינת ישראל. מאחר שהם רואים במפעל זה מופע שלילי ורע שאיננו ברת־תיקון מכיוון שמהותו היא כפירה באמונות יסוד של היהדות לפי הבנתם, ולפיכך חובה להיבדל ממנו ומכל מי ששותפים עמו בכל צורה שהיא. תביעה זו להיבדלות גורפת וכוללת היבדלות מדינית ופוליטית, אי־הכרה בריבונות היהודית, התנגדות להשתתפות בבחירות ולחברות בארגונים יהודים-ציונים, התעלמות מסמלי הציונות והמדינה ומלוח השנה הלאומי-ציוני, כלומר מתאריכים שמציינים אישים או אירועים שקשורים באלה, שלילת הסמכות של מוסדות היישוב והמדינה ורשויותיהם, איסור על קבלת כסף או טובת הנאה מהמדינה, משלוחותיה וממי מטעמה, ועוד.²⁶

נושאי החותם של תפיסת עולם זו הם מנהיגיהם של החרדים הקנאים, ואלה ביקרו במילים חריפות במיוחד את החרדים שנמנו עם חוגי אגודת ישראל, את התנועה הזאת ואת מנהיגיה על גישתם המעשית בנוגע לתנועה הציונית, על הכרתם בה בפועל ועל שיתוף

25 ראו עליו בין השאר: עודד ארצי, "המפעל": תולדותיו של תא מחתרתי בקבוצה החלוצית האינטימית ופרשת רצח דה-האן, קתדרה, 22 (תשמ"ב), עמ' 173-201; פרידמן, שם, עמ' 230-252; שמעון רובינשטיין, 'פרשת דה-האן: רצח פוליטי או הוצאה להורג של מוסדות "המדינה שבדרך"?', כיוונים, 27 (תשמ"ה), עמ' 5-30; Michael Berkowitz, 'Rejecting Zion, Embracing the Orient: The Life and Death of Jacob Israel De Haan', in: Ivan D. Kalmar and Derek J. Penslar (eds.), *Orientalism and the Jews*, Brandeis University Press, Hanover and London 2005, pp. 109-125; Jan Fontijn, *Onrust: Het leven van Jacob Israel de Haan, 1881-1924*, De Bezige Bij, Amsterdam and Antwerpen 2015.

26 קימי קפלן, עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים תשע"ז, לפי המפתח.

פעולתם עמה. עד שלהי שנות העשרים של המאה ה-20 ביטא הסניף המקומי של אגודת ישראל את עמדתם של הקנאים ששלטו בה, ועמדה זו לא תאמה את עמדתה המעשית של אגודת ישראל העולמית. הפער בין התנועה העולמית ובין הסניף הארץ-ישראלי הלך והתחדרד והביא לתחילתו של שינוי הדרגתי בהתנהלותו של הסניף המקומי. כמו שהראה מנחם פרידמן בפירוט, שינוי הדרגתי זה החל במחצית השנייה של שנות העשרים והתרחש בהדרגה במשך כעשור.²⁷

באותה תקופה ניהלו נציגי הסניף המקומי שיחות עם נציגים של המוסדות הציוניים בכמה נושאים, ובהמשך הדברים נראה כי ב-1933 הם הגיעו להסכמה עם הסוכנות היהודית שזו תקצה לאגודת ישראל מכסה של רישיונות הגירה. באותה שנה ניהלו נציגי אגודת ישראל משא ומתן עם נציגי תנועת המזרחי, מושא שנאתם של החרדים הקנאים, כדי לשתף פעולה. בראשית 1934 התנהל משא ומתן נוסף בין אגודת ישראל ובין הוועד הלאומי והרבנות הראשית על הכרה ברבנות הראשית, גם היא, כזכור, מושא שנאתם של הקנאים, בפעילות הקהילתית של רבני אגודת ישראל בעניינים של מעמד אישי. בעקבות משאים ומתנים אלה מתחו אישים מהיישוב הישן הקנאי ביקורת נוקבת על אגודת ישראל, וכמה מהם החליטו לעזוב את שורתיה ולהתארגן עצמאית, תחילה באגודת חברת חיים, שהוקמה ב-1935, ולימים בנטורי קרתא, שנוסדה ב-1938.²⁸ אמנם גם פועלי אגודת ישראל נקטה קו של שיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים, במובנים מסוימים יותר מאשר אגודת ישראל,²⁹ אולם הדבר לא היה חמור בעיני הקנאים כמו התנהלותה של אגודת ישראל בארץ ישראל, שדבקה במשך אי-אלו שנים בהיבדלות.

העובדה שאגודת ישראל המשיכה להפר את עיקרון ההיבדלות בימי מלחמת העולם השנייה, שיתפה פעולה עם הקמתה של מדינת ישראל ונציגיה היו חלק מממשלות ישראל רק ליבתה את הביקורת שמתחו עליה הקנאים. אלה הגדירו את התנהלותה ואת התנהלות מנהיגיה הרוחניים והפוליטיים לא עקבית, כנועה, צבועה ומונעת ממניעים תועלתניים. מבחינתם, ההחלטה להיעזר במוסדות ציוניים או ברשויות רשמיות של מדינת ישראל מנוגדת לשלילה המוחלטת של הציונות ושל הריבונות היהודית ולתביעה להיבדלות מוחלטת מהם, ומשמשת למעשה הכרה בהם.

חשוב לציין שגם העדה החרדית נעזרה ברבנות הראשית בתקופת המנדט ולאחר הקמת מדינת ישראל, שכן בלא שיתוף פעולה עמה לא הייתה לה אפשרות לנהל היבטים חיוניים מסוימים של חיי חבריה. כך למשל, רישום נישואים וגירושים בבית הדין של העדה החרדית שהתקיים – ומוסיף להתקיים – באמצעות מנגנון שבעצם הסדרתו יש משום הכרה בפועל

27 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 286-334.

28 יוסף פונד, *פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל*, מאגנס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 172-193; קפלן, *עמרים בלוי*, עמ' 131-153; חיים שלם, *עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשס"ז, עמ' 21-22.

29 עדה גבל, *חרדים ואנשי מעשה: פועלי אגודת ישראל 1933-1939*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשע"ז.

ברבנות הראשית ובמדינת ישראל ובסמכותן.³⁰ נושא זה והרחבתו לתחומים דוגמת מערך הכשרות של בית דין זה מזמינים דיון בפני עצמו, ולא כאן מקומם. כאמור, המפגש בין אידאולוגיה נחרצת ובין המציאות המורכבת מאתגר; וכאמור, אין בכך חידוש. אך נראה שמורכבות זו מתבטאת באופנים שונים בהתנהלותם של מנהיגים חרדים קנאים, ויש חשיבות להקשרים שהיא עולה בהם ולשונות שיש במהותם ובצביונם של המצבים אשר הם נקלעו אליהם.

רישיונות הגירה לארץ ישראל (סרטיפיקטים)

ההגירה לארץ ישראל נפסקה כמעט לחלוטין בימי מלחמת העולם הראשונה; היא התחדשה עם הצהרת בלפור, תחילת המנדט הבריטי וסיום המלחמה. שלטונות המנדט הכירו בהגירה חוקית כמימוש הזכות שהם העניקו לעם היהודי, אך בו בזמן זו הייתה נתונה להגבלות ולמכסות כאלה ואחרות בתקופת המנדט.³¹ העיקרון המנחה השלטני למשך רובה של התקופה היה יכולת הקליטה הכלכלית, ומתוך עיקרון זה נקבעו כמה קטגוריות של זכאות לרישיונות הגירה, ובהן בעלי הון ואמצעים, אלה שבאים כדי לעבוד ואנשי דת שהוזמנו בידי גורם אשר התחייב לדאוג לפרנסתם. הביקוש לרישיונות, שעלה על ההיצע אשר אפשרו הבריטים, והסמכות שניתנה למוסדות היישוב היהודי-ציוני לחלק את הרישיונות עשו מן העיסוק בו מאבק פוליטי ומקור למתחים ולמאבקי כוח בין התנועות הפוליטיות והאידאולוגיות השונות בארץ ישראל. למאבקים אלה היו שותפות הקבוצות שהיו מתחת למטרייתו של היישוב המאורגן ואלה שבחרו שלא להשתייך אליו דוגמת הרוויזיוניסטים (מ'1935).³² לכאורה היו הקבוצות שלא השתייכו ליישוב המאורגן בעמדת

30 ראו: עמיחי רדזינר, 'גט בהשגחת הבד"ץ': "ענייני נישואין וגירושין" בבתי דין חרדיים פרטיים, בתוך: יורם מרגליות וחיים זיכרמן (עורכים), *המשפט והחרדים בישראל (משפט, חברה ותרבות, גיליון 1)*, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2018, עמ' 69-106, ובייחוד עמ' 75-78.

31 אשורת כניסה לארץ ישראל בימי השלטון העות'מאני, אשרת תייר, כונתה הפתקה האדומה, או תזכרה, ותוקפה היה שלוש חודשים. היא הוארכה בלא קושי גדול באמצעות הקונסוליות של ארצות המוצא של המהגרים. ראו: גור אלרואי, *אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ד, עמ' 83-85.

32 ראו בפירוט: דן הורוביץ ומשה ליסק, *מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהליה פוליטית*, עם עובד, תל אביב תשמ"ו, עמ' 254-266; אביבה חלמיש, 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות ההגירה בין מלחמות העולם', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003)*, עמ' 179-217; הנ"ל, *במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ו. לנתונים סטטיסטיים של מחלקת העלייה ראו בין השאר: דוד גורביץ, *חמש עשרה שנות עליה לארץ ישראל, 1919-1934*, חמו"ל, ירושלים תרצ"ה; דוד גורביץ, אהרן גרץ ורוברטו בקי, *העלייה היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל*, הסוכנות היהודית לארץ ישראל, ירושלים תש"ה.

נחיתות, אך העובדה שהתאפשר להן לפנות ישירות לבריטים ולבקש רישיונות הגירה הייתה מנוף ללחץ מול ההסתדרות הציונית.³³

אגודת ישראל בחרה שלא להשתייך למוסדות היישוב מראשית שנות העשרים וכל תקופת המנדט. תקנות ממשלת המנדט מ-1933 העניקו את רוב רישיונות ההגירה לסוכנות היהודית, כנציגה הרשמית של היישוב היהודי-ציוני, והדבר העמיד את נציגיה של אגודת ישראל בפני התלבטות כיצד להתנהל. בסופו של דבר הם הגיעו להסדר לא רשמי, 'דה-פקטו', עם הסוכנות, שלפיו הם יקבלו שישה אחוזים ממכסת רישיונות ההגירה שהוקצו ליישוב.³⁴

ככל שעברו שנות השלושים הלך והתקדר האופק של יהודי גרמניה תחילה, ואחרי כן של הקהילות היהודיות במרבית אירופה, בעקבות עלייתו והתבססותו של השלטון הנאצי, ההגבלות שהוטלו על היהודים ולימים פרוץ מלחמת העולם השנייה ואירועיה. בשנים ההן גבר העיסוק במאמצים לסייע ליהודי אירופה ונהיה אינטנסיבי, ובזיקה לכך – גם הנחיצות ברישיונות הגירה. פעילים מטעם אגודת ישראל עסקו בנושא זה לא מעט בשנות המלחמה, כמו פעילי תנועת המזרחי. בשתי תנועות אלה נתגלעו מתחים פנימיים סביב נושא זה, בשתייהן נשמעו טענות בדבר אפליית הסוכנות היהודית אותן, ובאגודת ישראל ניסו לפעול מול הבריטים בתקווה להגדיל את מספר הרישיונות שהוקצו להם.³⁵

הרב יואל טייטלבוים (1887-1979), אדמו"רה של חסידות סאטמר, הוא אחד ממנהיגי החרדים הקנאים שנדרש יותר מפעם לסיוע בהשגת רישיון תייר לבקר בארץ ישראל או רישיון הגירה כדי להגר אליה כחוק, או שהיו מי שפעלו למען מטרה זו מטעמו ועבורו.

כדי שנוכל להבין את ההקשר ומאחר שנשוב בהמשך הדברים לטייטלבוים בהקשר אחר, אמנה כאן כמה נקודות ציון כלליות מאוד בנוגע לתולדות חייו ותפיסת עולמו שנוגעות למאמר זה. מנחם קרן-קרץ ייחד עבודת דוקטור, ובעקבותיה ספר לתולדות חייו ולפעולו, ומשכך אין צורך להיכנס לפרטי פרטים של הקריירה הרבנית שלו ולמקומו ולמעמדו בחרדיות הקנאית באירופה, בארץ ישראל ובאמריקה.³⁶

טייטלבוים היה אחד המנהיגים הרוחניים המוכרים ביותר של חוגי החרדים הקנאים בישראל ומחוצה לה. לאחר קריירה רבנית רצופה מחלוקות, מתחים וסכסוכים באירופה ולאחר אירועי מלחמת העולם כמו שחווה אותם, הוא התיישב בארצות הברית. מ-1953 עד מותו הוא נשא בתפקיד נשיא העדה החרדית בירושלים, אף שלא חי בישראל. הוא היה ממנסחיה הרהוטים של העמדה החרדית האנטי-ציונית במחצית השנייה של המאה ה-20 ומי שהבהיר היטב את חיוניותה של ההיבדלות מהמפעל הציוני. טייטלבוים העמיד במרכז

33 חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן, עמ' 209-210.

34 שם, עמ' 206. למספר הסרטיפיקטים שניתנו לאגודת ישראל ב-1936-1937 ראו עמ' 491-492.

35 חוה אשכולי-וגמן, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 33-39, 111-135; שלם, עת לעשות להצלת ישראל, עמ' 52-58, 113-127, 135-136, 172-177, 187.

36 קרן-קרץ, הקנאי. וראו גם: Allan N. Nadler, 'Piety and Politics: The Case of the Satmar Rebbes', *Judaism*, 31, 2 (1982), pp. 135-153.

את חשיבותן התאולוגית וההלכתית של שלוש השבועות, שלל לחלוטין את הפשרות של המפעל היהודי-לאומי-ציוני והגדיר את מנהיגיו ואת כל מי שמשתף עמם פעולה – כופרים. לשיטתו, מפעל זה פגום מן היסוד ואינו בר-תיקון; תיקונו הוא בהשמדתו. טייטלבוים ניסח את משנתו בשני חיבורים עיקריים: **ויאל משה**, שראה אור ב-1960; ועל הגאולה ועל התמורה, שפורסם סמוך לתום מלחמת 1967.³⁷ אמירות וניסוחים קצרים רבים ברוח זו פוזרו בכתביו, בדרשותיו ובמכתביו משנים קודמות, ולאחר שנוסחו כמשנה סדורה ופורסמו הם עוררו ביקורת וכעס.³⁸

בשלהי מארס 1932 נפטר הרב זוננפלד, מנהיג העדה החרדית, ולתפקיד נבחר הרב יוסף צבי דושינסקי (1867-1948).³⁹ טייטלבוים העריך באותם ימים שאין לו סיכוי לזכות במשרת הרבנות בסאטמר, וניסה לזכות בתפקיד זה, אולם ניסיונו לא עלה יפה,⁴⁰ כלומר טייטלבוים היה נכון לאתגר של חיים בארץ ישראל לצד היישוב היהודי-ציוני.

מהתקופה שקדמה לפרוץ מלחמת העולם השנייה עד סמוך לפלישת הגרמנים להונגריה במארס 1944 היה טייטלבוים מעורב בשורה של יזמות, התארגנויות ופעולות כדי לסייע לסובבים אותו מעגלים-מעגלים, אולם ככלל הוא סירב לשתף פעולה עם אלה שהתנגד להם מבחינה אידאולוגית. בשל כך לפעילותו הייתה השפעה מוגבלת.⁴¹ מדובר בתקופה שהסכנה האישית בה הייתה רבה, לא אחת עניין של חיים ומוות, ועל רקע זה נעשו ניסיונות להסדיר עבורו רישיון הגירה לארץ ישראל. את הרישיון הנפיק השלטון המנדטורי הבריטי בכפוף לאישור של המוסדות הציוניים, ובשל התנגדותו האידאולוגית למפעל הציוני דרשו נציגים ציונים שטייטלבוים יתנער מהבדלנות וכיכר בהסתדרות הציונית, אך הוא סירב.⁴²

37 ראו בין השאר: בראון, **מדריך לחברה החרדית**, עמ' 232-235; דוד סורוצקין, 'בניין ארץ של מטה וחורבן ארץ של מעלה: הרבי מסטמר והאסכולה האורתודוקסית הרדיקלית', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 133-168; ה"ל, **אורתודוקסיה ומשטר המודרניזם: הפקתה של המסורת היהודית באירופה בעת החדשה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ב, עמ' 378-421; יצחק קראוס, 'הדות וציונות: שניים שלא ילכו יחדיו – משנתו הרדיקלית של ר' יואל טייטלבוים האדמו"ר מסאטמר', **הציונות**, כב (תשס"א), עמ' 37-61; Zvi J. Kaplan, 'Rabbi Joel Teitelbaum, Zionism, and Hungarian Orthodoxy', *Modern Judaism*, 24, 2 (2004), pp. 165-179.

38 אשכולי-זגמן, **בין הצלה לגאולה**, עמ' 219. כמה מנהיגים חרדים דחו את טענתו של טייטלבוים שלפיה אחת המסקנות המעשיות המתחייבות משלוש השבועות היא שאסור להצביע בבחירות. ראו למשל: אברהם ישעיהו קניבסקי, **קריינא דאגרתא: קובץ אגרות ממרן הגר"י קניבסקי**, א, הוצאת המחבר, בני ברק תשנ"ח, עמ' רכג-רכד.

39 ראו עליו: מנחם קרן-קראץ, "'משמרת למשמרת": ר' יוסף צבי (מהר"י) דושינסקי, בתוך: בראון וליאון (עורכים), **הגדולים**, עמ' 337-370.

40 ה"ל, **הקנאי**, עמ' 129-137.

41 שם, עמ' 163-181.

42 שם, עמ' 182-183. היו רבנים חרדים שלא נמנו עם שורות הקנאים אשר פנו ישירות לטוכנות היהודית בחודשים שלאחר פרוץ המלחמה וביקשו את עזרתה בלי להביע תמיכה במפעל הציוני.

יש להבדיל בין המצב הקשה והמאתגר שהיה בהונגריה עד תחילת 1944, שאז 'מצבם של היהודים החמיר והלך, אך בהשוואה לגורלם של יהודי גרמניה ופולין היה מצבם לאין ערוך טוב יותר', ובין המצב ערב הפלישה של גרמניה, שלא לומר אחרי כן.⁴³ המשמעות מבחינת השיקולים היא השוני בין מצב כללי קשה והגעתן של ידיעות על המתרחש במקומות אחרים למצב של סכנת חיים די ברורה וממשית, כלומר פיקוח נפש במובן ההלכתי, על ההשלכות הנובעות מהגדרת המצב ככזה, ובמרכזן קדושת החיים והצלת חיים. מכאן שהניסיונות האמורים להסדיר לטייטלבוים אשרה בשלהי 1943 וב-1944 אינם זהים במשמעותם לאלה שנעשו בשלהי 1939.

בהסתמך על מקורות מאוחרים יותר, קרן-קרץ מציין שבספטמבר 1939 'ניסו להשיג' לטייטלבוים 'אשרת תייר לביקור של כמה חודשים בארץ ישראל, אך התוכנית לא יצאה אל הפועל'.⁴⁴ ליתר דיוק, ב-12 בנובמבר 1939 פנה כותב שזהותו לא התבררה למנהל מחלקת העלייה בבקשה להסדיר אשרת תייר עבור טייטלבוים. מדובר בנייר מכתבים רשמי של בית המדרש אהל רחל בירושלים, מוסד של קהילת חסידות סאטמר.

לדברי הכותב, טייטלבוים הוא 'המשפיע הרוחני שלנו הכח המאחד אותנו', ו'חלק גדול ממתפללי בית מדרשנו היו נמנים בכלל אלה האלפים ורכבות חסידי ומעריציו בחו"ל, ששיטת חייהם הדת והמסורת מתנהגת אך ורק עפ"י הוראותיו ברוח קדשו'.⁴⁵ חברים מהקהילה בירושלים נוסעים 'לבקרו ולקבל השפעתו הרוחנית', ומשכך הם ביקשו מטייטלבוים שיבוא לבקרו, והוא נעתר בחיוב לבקשה 'על משך חדשיים', אולם 'לדאבונו נפסק נתינת הויזות' לתושבי רומניה, ובקשתם היא שיוירו 'לקונסול הבריטי בבוקרשט לתת ויזה תירות לרבינו היקר'. לדברי הכותב, טייטלבוים נכון להפקיד כסף 'כמה שידרשו מידו שמה לבטוחה שלא ישאר בא"י להנתק ח"ו מהמון חסידי המושפעים ממנו בחו"ל'.⁴⁶ אולם כאמור, הדבר לא יצא מן הכוח לפועל.

טייטלבוים עזב את הונגריה סמוך לפלישת גרמניה אליה, שאחריה החל מבצע שילוחם של מאות אלפים מיהודי הונגריה ברכבות לאשוויץ להשמדתם. מבצע זה נמשך כארבעה חודשים. טייטלבוים היה אחד מ-1,685 גברים, נשים וילדים שעלו לרכבת קסטנר, ולאחר שהייה של כמה חודשים במחנה ברגן-בלזן הוא הגיע לשוויצריה בדצמבר 1944. בקיץ 1945 עשה את דרכו לארץ ישראל, והגיע אליה בראשית ספטמבר. שנה לאחר מכן, בראשית

דוגמה לכך היא מכתבו של הרב אהרן קוטלר (1892-1962) מ-11 במרס 1940 ופניות קודמות שלו ובעניינו. ראו: פנינה מיזליש, 'אגרות ועדויות בענייני הצלה', בתוך: נתנאל קצבורג (עורך), פדות: הצלה בימי השואה - מקורות ומחקרים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ד, עמ' 19-22, 25-34; שלם, עת לעשות להצלת ישראל, עמ' 34-35.

43 יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, יד ושם, ירושלים תשס"ב, עמ' 192-199. הציטוט מעמ' 195.

44 קרן-קרץ, הקנאי, עמ' 182.

45 אס"ל, אוסף בית המדרש אהל רחל, 20 1203 3 4* ARC.

46 שם.

ספטמבר 1946, הוא היגר לארצות הברית והקים בה מחדש את חצרו החסידית בלא הרוב הגדול של חסידיו שנרצחו בשואה.⁴⁷

את הגעתו לארץ ישראל ב-1945 יש לראות בהקשר של מה שחווה בזמן המלחמה ומיד אחריה, אולם לא היה מדובר אז בצעד מציל חיים. מכאן שהפנייה לעזרת אנשי הסוכנות היהודית בהשגתו של סרטיפיקט באותו זמן, כמו שאכן נעשה, איננה מובנת מאליה. כך או כך, למרות המשמעות בדבר זה, ולו הסמלית, ולמרות ההסתייגויות מהאיש בשל עמדותיו האנטי-ציוניות, הוסדרה כניסתו לארץ ישראל.⁴⁸

גישתו של טייטלבוים בכל הקשור להסתייעות במוסדות הציוניים או במי שקשור בהם או מטעמם איננה עקיבה. במצב של פיקוח נפש הוא סירב לכך, אבל לא כך נהג במצבים שלא היו כאלה, כלומר מדובר בתצורה של שיקולים אידאולוגיים וערכיים עם שיקולים פוליטיים ופרקטיים, ובכל מצב שאליו נקלע הביא השילוב ביניהם למסקנה אחרת. כך או כך, ברור שלא תמיד הכריעה העמדה האידאולוגית האנטי-ציונית.

נראה שהיזמות להסדר לטייטלבוים רישיון הגירה התנהלו רובן ככולן בידי אחרים, בין שהוא ידע עליהן מראש ובין שלא. להבדיל ממנו, היו מי ממנהיגי העדה החרדית שפנו בעצמם בבקשה לסיוע או להסדרת רישיון הגירה עבור עצמם או עבור מי שהם חפצו ביקרם, אם בפנייה ישירה ואם בפנייה עקיפה בידיעה שהדבר מסור בידי המוסדות הציוניים. כך למשל הרב זליג ראובן בנגיס (1864-1953), שמ-1938 היה ראש בית הדין של העדה החרדית (ראב"ד) ובשלהי 1948 מונה לגאון אב בית הדין (גאב"ד). אלה היו שני התפקידים והתארים הבכירים ביותר בעדה החרדית באותה תקופה.⁴⁹

מאמצע שנות העשרים עד אמצע שנות השלושים ניהל בנגיס תכתובת עם הרב קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, ובה ביקש בנגיס את עזרתו של קוק לסייע לו למצוא מקור פרנסה בארץ ישראל, שכן ברצונו להגר אליה.⁵⁰ יש דמיון במסלול ההכשרה וההסללה של

47 לפרק של תקופת השואה בחייו ראו: קרן קרץ, **הקנאי**, עמ' 185-260; הנ"ל, 'הברחת וגם ירשת: תגובותיהם של ר' יואל טייטלבוים - הרבי מסאטמר - ושל חסידיו לביקורת על התנהלותו בתקופת השואה ולאחריה', **דפים לחקר השואה**, כח (תשע"ה), עמ' 81-107. וראו עוד: קימי קפלן, 'הרב יואל משה טייטלבוים (1887-1979): מציאות, דימוי וזיכרון היסטורי', בתוך: מאיר חטינה וישראל גרשוני (עורכים), **עבר מתעתע: מיתוס, היסטוריה וזיכרון בחברות אסלאמיות ובהברה הישראלית**, רסלינג, תל אביב, 2021, עמ' 453-470.

48 קרן קרץ, **הקנאי**, עמ' 198-200.
49 בראשית שנות החמישים הצטרף תואר שלישי - נשיא העדה החרדית, שכאמור, יואל טייטלבוים הוכתר בו, והוא בעיקרו סמלי, להבדיל מהשניים האחרים, שהם ביצועיים. ראו: בראון, **מדריך לחברה החרדית**, עמ' 173-176; קרן קרץ, **שם**, עמ' 224.

50 אני חב את החשיפה לתכתובת זו למרדכי זלקין, אשר חוקר את נושא עלייתם של רבנים לארץ ישראל, והדברים עתידיים להתפרסם. כאן המקום לציין שרוב רישיונות ההגירה שהיו בידי הרבנות הראשית בשנים שמענייננו, ובכללן שנות מלחמת העולם השנייה, לא נוצל, ובמקרים אחרים לא מומש. כך למשל, ב-1940 'הוקצבו כ-100 סרטיפיקטים לרבנים, אך רובם לא מימשו את עלייתם עקב קשיים שונים'. ראו: אשכולי-זגמן, **בין הצלה לגאולה**, עמ' 117.

שניהם, הן בישיבות והן ברבנות: ילידי עיירות בליטא בהפרש של שנה זה מזה שלמדו בישיבות מקומיות ואחרי כן למדו יחדיו לתקופה קצובה בישיבת וולוז'ין, הוסמכו לרבנות בידי רבנים בכירים מהם ומופרים במרחב הליטאי-מתנגדי ושירתו כרבנים בעיירות ובערים קטנות במשך כמה עשורים.⁵¹ הם הכירו אפוא היכרות מוקדמת מתקופה זו בחייהם. זאת ועוד, בין השניים שררה הערכה הדדית, וייתכן שלזכות קוק עמדה גם רבנותו בקהילת מחזיקי הדת החרדית בלונדון בתקופת מלחמת העולם הראשונה. לבסוף, אף שהיה בנגיס מקורב לחוגי הקנאים בירושלים מאמצע שנות השלושים, לא היו עמדותיו קיצוניות כמו שלהם, והוא התנגד לפסילתם של קנאי ירושלים את קוק, למתקפות החריפות ולמעשי האלימות והפרובוקציות שלהם כלפיו.

תכתובת זו עוסקת לא בהסדרת רישיון הגירה אלא בסיוע במציאת מקור פרנסה בארץ ישראל. במכתב של קוק לבנגיס מ־11 במאי 1925 עולה כי בנגיס, שבאותם ימים היה רב בקלווריה, רצה להגר לארץ ישראל ונדרש לעזרתו של קוק במציאת מקור לפרנסתו. לאחר שתי פסקאות שמתייחסות לכרך הרביעי של ספרו של בנגיס, **לפלגות ראובן**, שהגיע לידינו, כתב קוק כך:

ומה מאד חפצתי שכ"ג [= כבוד גדולתו] ועוד גדולי הדור יבואו לשכון כבוד בחצרות ד' באה"ק ת"ו [= בארץ הקודש תיבנה ותיכונן], והארץ הלא תאיר בעה"י [בעזרת ה' יתברך] מכבוד תוה"ק [= תורתנו הקדושה]. אבל צריכין אנו לרחמי שמים מרובים למצא את הדרכים הנכונים לפרנסתהון דרבנן, בכבוד והדר, מה שחסר לנו עדיין כעת.⁵²

כעשור אחרי כן, ב־12 בפברואר 1935, שב בנגיס וכתב לקוק בעניין זה בהזכירו את התכתובת הקודמת. לדבריו,

הלא בטח עוד לא נשכח מעל זכרונו המצוין אשר כתבתי לו אז כשובי הנה אחר המלחמה, אודות תשוקתי למצוא איזה מקום מנוחה בארצנו הק' בעזה"ש [בעזרת השם], ואשר השיב לי אז ע"ז [על זה]. והנה עתה התגברה שאיפתי לזה, קרא דכתיב נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ד', בשגם מצב עיר שבת ירד פלאים מפני המשבר המקיף את כל העולם, והלחץ זו הדחק נרגש בסביבותינו בכל תוקף, הנה כי כן אמרתי אני בלבי לפנות עוד הפעם אל הדר"ג [הדרת גאון] נ"י ולבקשו כי יאבה נא בטובו לסייעני בזה בעזה"ש, אולי יש לו איזה מבט על הספקה לכלכל את מחייתי למצער כדרכה של תורה, ואני משירים אשפוט כי בארעא קדישא רבים יודעים את סוד הצמצום ושמחים בחלקם מפני חיבת הארץ, ואעשה כן גם אני בעזה"ש ולא אעביד על

51 על רבנות קהילתית זו, קשייה ואתגריה ראו: מרדכי זלקין, **מרא דאתרא? רב וקהילה בתחום המושב**, מאגנס, ירושלים תשע"ז.

52 א"י קוק לז"ר בענגיס, כז באייר תרפ"ה, בתוך: אברהם יצחק קוק (עורך אחראי: יוחנן פריד), **הסכמות הראי"ה**, בית הרב קוק, ירושלים תשע"ז, אגרת קסד, עמ' שי.

הדר"ג נ"י, באשר הנני מכין א"ע [את עצמי] להסתפק במועט עד שירחיב ד' את גבולי ואמצא לי איזה פרנסה קבועה.⁵³

המצב הכלכלי המחמיר שאליו בנגיס מתייחס כרוך בהידלדלות הנמשכת והעקבית באמצעים הכלכליים של קהילות בכפרים ובעיירות ובמאבקים בין פרנסים ועסקנים על השליטה במוקדי הכוח הקהילתיים. אלה החלו במרחב היהודי הליטאי במאה ה-19, נמשכו במשך כמה עשורים ופגעו קשות בהכנסתם של הרבנים המקומיים, שהיו תלויים באותם פרנסים. זאת ועוד, סביר להניח שהרצון להגר לארץ ישראל כרוך במצוקת היעדר המשרות בקהילות גדולות בליטא ובתסכולו של בנגיס, אז בן 71, מכך שהוא נותר במשרתו בקלווריה למרות ניסיונותיו לְעֻזְבָה לטובת משרה יוקרתית ממנה.⁵⁴

קרוב ל-12 שנים מאוחר יותר, ב-25 במארס 1947, פנה בנגיס לרב שמואל יצחק הילמן (1868-1953) וביקש את עזרתו בהסדרת רישיון הגירה לרב יהושע דב זילברשטיין, קרוב משפחה מצד משפחת אשתו.⁵⁵ הילמן, כמו בנגיס וקוק, היה ממוצא ליטאי; הוא למד בין השאר בישיבת וולוז'ין, הוסמך לרבנות בידי כמה רבנים ליטאים ידועים, ובהם אליהו דוד רבינוביץ תאומים (1843-1905) ויעקב דוד וילובסקי (הרדב"ז; 1845-1913), ושימש במשך כמה שנים רב בעיירה ברזינה שבפלך מינסק. מ-1908 היה רבה הראשי של גלזגו, לאחר שש שנים עבר להיות אב בית דין בלונדון, וב-1934 היגר לארץ ישראל. הוא התגורר בירושלים ועמד בראש כולל שלמדו בו אברכים שכמה מהם היו לפוסקי הלכה ידועים, ובהם הרב יוסף שלום אלישיב (1910-2012).

הליכרות המוקדמת בין בנגיס ובין הילמן יש להוסיף אפוא את ההכשרה ואת הזהות הלמדניים והרבניים הליטאיים ואת העובדה שהילמן, הרצוג וזילברשטיין כיהנו כרבנים באותו מרחב גאוגרפי: אירלנד, אנגליה וסקוטלנד, מרחב שקהילותיו ורבניהן היו נתונים להשפעתו של הרב הראשי של יהודי אנגליה.

מלבד ההיכרות המוקדמת בין בנגיס להילמן, פנייה זו קשורה ישירות לכך שהילמן היה חותנו של הרב יצחק אייזיק הרצוג (1888-1959), רבה הראשי של ארץ ישראל באותם ימים. כאמור, בידי הרבנות הראשית היה מאגר של רישיונות הגירה שיועדו לאנשי דת, ולהרצוג יצא שם של מי שמייחד זמן ומאמצים כדי להסדיר רישיונות הגירה לרבנים ולאדמו"רים. כך למשל הוא הסדיר רישיונות לאדמו"ר מבלז, הרב אהרן רוקח (1880-1957), ולאחיו הרב מרדכי רוקח (1901-1949), הוא הרב מבילגוריי. השניים עזבו את הונגריה במאי 1943 ועשו את דרכם לאיסטנבול ומשם לחאלב והגיעו לארץ ישראל בראשית פברואר 1944.⁵⁶

53 ז"ר בענגיס לא"י קוק, ט באדר שני תרצ"ה, בתוך: בן ציון שפירא (עורך), **אגרות לראי"ה**, המכון להוצאת ספרים ע"ש הוצי"ה, ירושלים תש"ן (מהדורה ב), עמ' תצח-תצט.

54 זלקין, **מרא דאתרא**, עמ' 61-62, 159-171, 190-204.

55 ז"ר בענגיס לש"י הילמאן, ד' בניסן שבוע השב"ת הגדול לפ"ק, אס"ל, אוסף שמואל יצחק הילמן, ARC. 4* 1516 07 269.

56 עירית נחמני, ר' אהרן רוקח מבלז (1880-1957): בין הגיוגרפיה לכיורגפיה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 237-320. וראו גם: שולמית אליאש, "כל המתרשל..."

אחרי כמה מילות נימוסין בנגיס מסביר שזילברשטיין מתגורר במנצ'סטר שבאנגליה, 'ובקשני לפנות לכתר"ה [כבוד תורתו הרמה] שליט"א לסייע אותו שישגי רשיון כניסה לאה"ק [ארץ הקודש] לחיים ולשלום בעזה"ש כי אך זאת כל מטרתו בחיים וזה כל מגמתו מאז החליט ליסע לאה"ק לשבת על התורה ועל העבודה עד יום האחרון'. בנגיס מוסיף כי לדברי זילברשטיין, הרצוג הבטיח לסייע בידו בעניין זה, והוא ממשיך לשבח את 'איש האשכולות' הרצוג.⁵⁷ בנגיס חותם את מכתבו בהערה למדנית ובאיחולים במיטב הלשון המליצית הרבנית.

מדובר כאן אפוא בבקשה לעזרה בהסדרת רישיון הגירה, והפנייה המגיעה מדיין בבית הדין של העדה החרדית זה תשע שנים, כלומר אישיות בעלת מעמד רשמי וציבורי נכבד. בה. כאמור, אמנם בנגיס לא אימץ את כל העמדות של הקנאים, העריך את הרב קוק ולא הצטרף למתקפות כלפיו, אולם בכל זאת הנמען בפועל של מכתבו הוא הרב הראשי לארץ ישראל ומי שעומד בראש הרבנות הראשית. כזכור, זהו המוסד שהעדה החרדית שללה לחלוטין את הפשרות שלו ואת סמכותו, ומנהיגיה וחבריה בה תקפו אותו ואת העומדים בראשו בחריפות רבה מיומה הראשון.

הסדרת רישיונות הגירה חייבה להיעזר במוסדותיה של התנועה הציונית, ובהם הסוכנות היהודית והרבנות הראשית, או באישים שנשאו בתפקידים רשמיים מטעמם דוגמת הרב הראשי. מנהיגים חרדים קנאים או מקורבים להם שפעלו עבורם לא נמנעו מלהיעזר בגורמים ציוניים אלה. בו בזמן, יש להבחין בין מצבים שנתפסו מסכני חיים ובין מצבים שלא הייתה בהם סכנת חיים, שכן קל יותר להצדיק פנייה לציונים בעת סכנת חיים, הן מצד הערך של קדושת החיים והן מול הקהילות של מנהיגים אלה וחבריהן.

מלחמת 1948: אתגר הריבונות היהודית-ציונית

מלחמת 1948 זימנה לחברה החרדית שורה של אתגרים מבית ומחוץ, מהם ייחודיים לה ומהם משותפים לה לקבוצות אחרות ביישוב היהודי בארץ ישראל ובימיה הראשונים של מדינת ישראל. כך בין השאר, מציאות של לחימה, של פצועים ושל הרוגים בקהילות החרדיות בירושלים ובשכונות מעורבות דוגמת בית ישראל, גאולה ומאה שערים, שהיו בקו האש הראשון;

כאילו... שופך דמי ישראל": הרב הרצוג והשוואה, בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט, עמ' 103-137, ובייחוד עמ' 112-120; אוסף הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ-4242/1; מיכל גלטר, 'קודש וחול: חצרות חסידיות בתל-אביב, 1940-1965', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ט, עמ' 24; מייזליש, 'אגרות ועדויות בענייני הצלה', עמ' 17-19.

57 ז"ר בענגיס לש"י הילמאן, 'ד' בניסן שבוע השב"ת הגדול לפ"ק', אס"ל, אוסף שמואל יצחק הילמן, ARC. 4* 1516 07 269.

המצור על תושבי העיר העתיקה; שיתוף פעולה עם מרכז הגיוס; גיוס של חרדים בכלל ושל בחורי ישיבות בפרט והקשיים הנלווים לצורכיהם כשומרי מצוות המשרתים בשירות העם ואחרי כן לצבא; סוגיות הלכתיות רגישות שמקצתן חייבו מענה מהיר, כגון אימונים ופעילות מבצעית בשבת; וקבורת מתים.⁵⁸ המנהיגות הפוליטית והרוחנית החרדית לגווניה נדרשה לתת את הדעת לסוגיות מדיניות, כגון התוכנית לבנאום ירושלים⁵⁹ ולמידת שיתוף הפעולה שלה עם המנהיגות הציונית ועם מוסדות התנועה הציונית במציאות מורכבת זו, שאי אפשר לחזות בה כיצד יסתדרו הדברים בעתיד ולחשב את מהלכיהם לפיכך.⁶⁰ הלחימה המתמשכת מנעה מנהיגים חרדים מלהיפגש פנים אל פנים, ולכן היה קשה עוד יותר להידבר, להיוועץ והחליט.

אם בכך לא די, בחברה זו חלחלה בהדרגה ההכרה שהקמתה של מדינה יהודית עוברת מחלום ומחזון למציאות אפשרית וְרְאִיִּית. הדבר עורר לבטים תאולוגיים בקרב חרדים רבים שזה כמה עשורים הייתה עמדתם דוֹ-ערכית או מתנגדת לכל מהותו של המפעל הציוני ולחזונו, ואמונתם הייתה כי האל מנהל את המציאות. במילים אחרות, ניצחון הציונות הוא רצון האל.⁶¹ לבטים תאולוגיים אלה נחסכו מהחרדים הקנאים; כאמור, אלה אימצו עמדה אנטי־ציונית חד־משמעית. בו בזמן הביאו ההתפתחויות לדפוסי התנהלות ולתגובות שונים בחוגיהם. לצד אישים כמו הרב יוסף צבי דושינסקי (1867-1948), מנהיג העדה החרדית, שנקטו עמדה מעשית,⁶² היו מי שבחרו בקו תקיף ולא מתפשר. לדוגמה, נטורי קרתא בחרה לנקוט כמה צעדי מחאה ולפנות לבריטים ולאומות המאוחדות, והמעשים קיבלו תהודה מסוימת ועוררו עליהם את זעמו של היישוב היהודי־ציוני. כך למשל ההפגנה שהם קיימו ב־8 באפריל 1948 סמוך לכיכר השבת בירושלים ונתפסה לימים כהפגנה של כניעה לירדנים בזמן המלחמה, אף שככל הנראה אין לכך ביסוס; הפגנות במאה שערים ובסביבתה; פניות לבריטים בבקשה שיישאו בארץ ישראל ולא יעזבו לטובת שלטון

58 לדיון מפורט ראו: משה ארנוולד, **החרדים במלחמת העצמאות**, מודן, מושב בן שמן 2017. להשתקפיות של נושאים אלה ביומן היומן של אגודת ישראל, שראה אור בזמן המלחמה ראו: אלדד נאור, "ירושלים תתן קולה": השתקפות קולה של היהדות החרדית במלחמת העצמאות - "היומן" של מרכז אגודת ישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ג. להשתקפותם בשכונת בית ישראל ראו: פינחס אלפרט ודודן גורן (עורכים), **יומנו של מוכתר בירושלים: קורות שכונת בית ישראל וסביבתה בכתביו של ר' משה יקותיאל אלפרט (תרצ"ח-תשי"ב, 1938-1952)**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ד.

59 ראו למשל: ארנוולד, **החרדים במלחמת העצמאות**, עמ' 105-118, 142-143, 158.

60 שם, עמ' 63-95.

61 ראו בין השאר: מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', **אלפיים**, 3 (תשנ"א), עמ' 24-68; הנ"ל, 'התמודדות החוגיים הדתיים עם הקמת המדינה כביטוי המובהק של החזרה להיסטוריה', בתוך: שמואל נח אייזנשטרט ומשה ליסק (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 447-462.

62 ארנוולד, **החרדים במלחמת העצמאות**, לפי המפתח; קרן־קרץ, "משמרת למשמרת": ר' יוסף צבי (מהרי"ץ) דושינסקי, עמ' 337-367.

הציונים; ופניות לאומות המאוחדות בבקשה דומה, ובבקשות לקבלת אזרחות של האומות המאוחדות ולהוציא מן הכוח לפועל את התוכנית לבנאום ירושלים.⁶³ מבחינה אידאולוגית, הקמתה של מדינת ישראל זימנה לחרדים הקנאים שחיו בה אתגר מסוג חדש: ריבונות מדינית ושלטון יהודיים-ציוניים. כמו שראינו, התנועה הציונית ומוסדותיה בתקופת המנדט הבריטי לא היו זרים להם, אולם הריבון היה האימפריה הבריטית באמצעות ממשלת המנדט. המעבר לריבונות יהודית העמיד בפני החרדים הקנאים את הקושי של הכרה אפשרית ושל מתן הכשר במשתמע במדינה הציונית ולרשויות הפועלות מטעמה במלוא חריפותם, עם קושי גדול הרבה יותר להיבדל לחלוטין מהציונות.

אחת הוועדות של מוסדות היישוב היהודי-ציוני הייתה ועדת הנזקים, שהייתה אחראית לטפל בנפגעים ובנזקים. את הוועדה הקימה הנהלת הוועד הלאומי בקיץ 1946, והיא תמכה בנזקים ובנפגעי הלחימה האזרחית באמצעות מנגנון של ועדות מקומיות שהוקמו למטרה זו במועצות מקומיות ובעיריות. בו בזמן בימי מלחמת 1948 נוסדו התארגנויות אזרחיות מקומיות, שכונתיות ועל בסיס תחומי עיסוק כדי לסייע בין השאר לאלה שהכנסתם או רכושם נפגעו ולא להא לה שנהיו פליטים.⁶⁴ לאחר הקמת המדינה וכחלק מבניית מערך השלטון של מדינת ישראל חדלה הוועדה מלהתקיים, והחליף אותה המשרד לנפגעי מלחמה.

הקמתו של משרד זה לא הייתה מלכתחילה על סדר יומה של הממשלה הזמנית שהקים דוד בן-גוריון בשלהי מאי 1948. טענתו של הרב יהודה לייב פישמן-מימון (1875-1962), מראשי תנועת המזרחי וחבר הנהלת הסוכנות היהודית, שהנציגות הפוליטית של הציונות הדתית קופחה בחלוקת התיקים בממשלה לפי כוחה היחסי, פתחה את הנושא לדיון ולבחינה מחודשים. הממשלה מינתה ועדה לבחון את חלוקת התיקים בממשלה, וזו המליצה למנות את פישמן-מימון לשר הדתות והשר לנפגעי מלחמה. המנכ"ל הראשון של המשרד לנפגעי מלחמה היה יצחק ורפל (1914-1999). לימים רפאל, איש תנועת המזרחי וחתנו של פישמן-מימון, ובאוקטובר של אותה שנה הוא עזב את תפקידו לאחר שמונה למנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית.

אזרחים שנפגעו בגוף וברכוש פנו למשרד זה בבקשות לסיוע, עובדי המשרד בחנו את הפניות והשיבו בנוגע לזכויות ולפרטיה. אופני הסיוע היו מרובים ומגוונים, ובכללם

63 ארנוולד, שם, עמ' 40-50; מנחם פרידמן, 'נטורי קרתא והפגנות השבת 1948-1950: רקע ותהליכים', בתוך: אבי בראלי (עורך), 'ירושלים החצויה 1948-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר', ידי יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 224-240; יובל פרנקל, 'היהדות הדתית והחרדות בירושלים בתקופת המצור', הציונות, יח (תשנ"ד), עמ' 247-291; קפלן, עמרם בלוי, עמ' 178-210; יצחק רונן, 'פעילותם של נטורי קרתא נגד הקמת המדינה', כיוונים חדשים, 9 (תשס"ד), עמ' 158-175.

64 ראו בין השאר: משה ארנוולד, 'אזרחים בשכונות הספר הצפוניות של ירושלים', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), 'אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות', ידי יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 150-178; פולה קבלו, 'אינטרס וייצוג בתש"ח: אזרחים מתארגנים ומגיבים למצב המלחמתי', שם, עמ' 317-343. וראו גם: אלפרט וגורן, 'יומנו של מוכתה, בפרקים שעוסקים במלחמה ובתקופה שאחריה.

מתן סכומי כסף חד־פעמיים, הענקת קצבאות ומתן הלוואות, המלצות להעניק לנפגעים שיכון חלופי בין השאר ברכוש נטוש של ערבים או בשיכונים במקומות שונים, סיוע בציווד למשפחות ובשיקום מבנים, שכונות ורחובות שניזוקו. המשרד נסגר ב־1951.⁶⁵ אורחים ישראלים רבים פנו למשרד לנפגעי מלחמה, ובהם יהודים חרדים.⁶⁶ כך בין השאר, שמעון צבי דייטש משיכון פאג"י בסנהדריה, שעניינו נדון ב־23 בדצמבר 1948;⁶⁷ דוד מרקוביץ, גם הוא משיכון זה, תשעה ימים לפני כן, ב־14 בדצמבר;⁶⁸ ויעקב שטמר משכונת גאולה בירושלים, שסיפורו המשפחתי תועד ב־15 באוקטובר.⁶⁹ מבחינת חרדים מהזרם המרכזי לא הייתה בעיה עקרונית בפניות מעין אלה.

לעומת זאת, מבחינת החרדים הקנאים מדובר במשרד של הממשלה הציונית, שהם לא הכירו בה. אם לא די בכך, משרד זה נשלט בידי נציגיה של אחת מהקבוצות השנואות עליהם – הציונות הדתית. על כל פנים, פנייה למשרד זה מנוגדת לעיקרון ההיבדלות, ויש בה הכרה במשתמע במדינת ישראל.

סמוך לקיץ 1948 נפגע ביתו של הרב פנחס אפשטיין (1887-1969), דיין ותיק בבית הדין של העדה החרדית בירושלים ומי שמונה בשלהי אותו קיץ להיות ראש בית הדין של העדה החרדית (ראב"ד). ברור אפוא שאפשטיין היה בכיר ומוערך מאוד בעדה החרדית.⁷⁰ אפשטיין התנגד לציונות ולבחירות לכנסת ואימץ את עמדתם הביקורתית במיוחד הנזכרת של חוגי הקנאים בנוגע לאגודת ישראל בכלל ומנהיגיה הפוליטיים בפרט. למרות זאת, ב־17 באוגוסט 1948 הוא פנה לרב יצחק מאיר לוין (1893-1971), שר הסעד ומנהיגה של אגודת ישראל, וביקש את עזרתו לנוכח חורבן ביתו ואבדן רכושו. שלושה ימים אחרי כן, ב־20 באוגוסט, כתב לוין ליצחק ורפל וביקש את עזרתו. לדבריו,

הגיעני מכתב בקשה דחוף מאת הרב הנכבד ר' פנחס אפשטיין, חבר ביה"ד בירושלים, המבקש עזרה תכופה, כי כל ביתו על רהיטיו ועל ספריו הרבים נהרס ונשרף בפעולות המלחמה האחרונות בירושלם. הוא יצא ממש כשכתונתו לעורו. הרב אפשטיין הוא מנכבדי רבני ירושלים ויקיריה וראוי הוא לעזרה המלאה מצדנו אחרי האסונות האלה אשר קרוהו. אבקשך, לכן, להגיש לו כל עזרה אפשרית באורח המהיר ביותר.

לאחר שבוע ימים, ב־27 באוגוסט, כתב לוין לאפשטיין ועדכנו: 'הפניתי את בקשתו באופן דחוף ביותר למשרד נפגעי המלחמה יחד עם המלצה מצדי, והם ענו לי כי העבירו את הענין

65 ראו בפירוט: משה נאור, 'סעד ושיקום לאחר מלחמה: המשרד לנפגעי מלחמה, 1948-1951', קתדרה, 138 (תשע"א), עמ' 139-165.

66 אוסף המשרד לנפגעי מלחמה, א"מ, גל-40399/2, ובהתאמה תת־תיקים 3, 5, 6.

67 שם, גל-40399/6.

68 שם.

69 שם, גל-40399/5.

70 לרשמים ולזיכרונות של בנו יוסף, שהיה פעיל באצ"ל, ראו: יוסף אפשטיין, זיכרונות וגעגועים לעיר העתיקה בירושלים, חמו"ל, ירושלים תשע"ג.

למשרדם בירושלם לברור ויושיטו לכב' את כל העזרה האפשרית'. מסתבר שבו בזמן פנה אפשטיין ללוינ בעניין אשר נגע לבנו ואשר טיבו לא התברר, ולוינ השיבו שגם זה הופנה לטיפול.

לאחר קרוב לחודש ימים, ב-22 בספטמבר, פנה מזכירו של לוינ למנהל המשרד לנפגעי המלחמה והזכיר את פנייתו הקודמת בעניינו של אפשטיין. לדבריו, 'מר וורפל הבטיח בשעתו לשר הסעד לטפל בדבר אולם כפי שהודיענו מר אפשטיין מירושלם הוא פנה, כפי שהורנוהו, למשרד נפגעי המלחמה בירושלם, אבל שם לא היה ידוע על ענינו כלל'. הכותב שב וביקש בשם לוינ 'לזרז את סדורו של הנ"ל כי הוא מנכבדי רבני ירושלם וראוי לעזרה מלאה מצדנו'.⁷¹

התכתובת בעניינו של אפשטיין נמשכה עד אפריל 1949, ולא ברור מה קרה בסופו של דבר, אך לעניינו חשובה פנייתו לשר בממשלת ישראל ולמנהיגה של אגודת ישראל, שהיה מושא לשנאתם של קנאי העדה החרדית, באשר הוא סימל מבחינתם את צביעותה של אגודת ישראל, שמשתפת פעולה עם המוסדות הציוניים ועם מדינת ישראל. סביר להניח כי כמו מקרים אחרים שנזכרו למעלה, פנייה זו לא נחשפה ברבים בזמן אמת, וחזקה שאילו נחשפה לא היו אנשי נטורי קרתא וקנאים אחרים עוברים על כך בשתיקה לנוכח מעמדו של אפשטיין בעדה החרדית. קשה לדעת מה היו מניעיו של אפשטיין, אולם סביר להניח שלנוכח חורבן ביתו וההפסד הכספי הכבד בעקבות אבדן רהיטיו וספריו לא עמדה לנגד עיניו אפשרות אחרת. כך או כך, כאמור, הפנייה איננה דבר מתבקש או מובן מאליו.

שלטון הכופרים וערכאות של גויים (ממוצא יהודי)

הרשויות והזרועות המבצעות של מדינת ישראל, דוגמת משרדיה, אינן הכתובת השלטונית הרשמית היחידה שעשויים להידרש לה מי שמתגוררים במדינה, אולם לעתים הדבר מתחייב מסיבות שונות. יש היבטים של הידרשות לגורמים רשמיים ומוסמכים מטעם המדינה שלכאורה אינם מתחייבים. מדובר בהליך שנובע מבחירה, וסירוב להיעזר באותם גורמים אינו טומן בחובו סכנת חיים, כלומר פיקוח נפש, להבדיל למשל מסרטיפיקטים בשעת מלחמה, שאז יהודים מושמדים בשיטתיות.

ראינו כי התנהלותו של הרב יואל טייטלבוים בכל הקשור לקבלת אישורי הגירה לארץ ישראל לא הייתה עקיבה. כעת נידרש להתנהלותו מול ממשלת ישראל ובתי המשפט שלה, ודומה שבהקשר זה ניצחה המעשיות את האידאולוגיה. הדבר מעניין בייחוד למקרא התבטאויותיו הפומביות התקיפות בשבח ההיבדלות מהמדינה הציונית ובגנות כל אלה שבאים אתה במגע, ובהם חרדים, מכירים בה ומקבלים את מרותה.

71 ראו: א"מ, גל-44806/1. לאזכור תכתובת זו ראו: ארנוולד, חרדים במלחמת העצמאות, עמ' 40. כנראה אפשטיין עמד בקשר עם משה יקותיאל אלפרט הנזכר, המוכתר של בית ישראל, שהיה ציוני, אלא שטיבו של קשר זה לא התברר. ראו: אלפרט וגורן, יומנו של מוכתר, עמ' 12.

ב־1951 החלה בנייתו של בית המדרש המרכזי של חסידות סאטמר ברחוב יואל בירושלים, ובשנים שאחרי כן קידמו טייטלבוים ואשתו מיזמי גדל"ן בירושלים ובבני ברק לטובת מגורים עבור חסידי סאטמר, מקצתם בסיוע מדינת ישראל.⁷² עורך הדין נח ברנד (1915-1990), שותף במשרדו של עורך הדין אשר לויצקי (1903-1960),⁷³ שייצג את טייטלבוים ופעל בשמו, פנה למשרדו של ראש ממשלת ישראל כדי לנסות להסדיר עניינים שנגעו לטייטלבוים אישית. נוסף על כך, נראה שטייטלבוים שקל לשוב ולהתגורר בישראל, הפעם תחת כנפי השלטון הציוני.

ב־23 בספטמבר 1951 פנה עורך הדין ברנד למר זאב שרף (1906-1984), מזכיר ממשלת ישראל, בתלונה 'המתחמת לטפול ברשיון יבוא הקשור בהעברת הון של אזרח מארה"ב'. האזרח המדובר היה הרב יואל טייטלבוים. ברנד פתח בנימה מתנצלת וציין: 'אין אני רגיל לבוא בטענות על טפול בלתי יעיל וממושך, כי ידוע ידעתי את הקשיים בהם נתקלת הממשלה בהסדרת מנגנון מתאים', אולם כאן הרגיש ברנד שאין לו בררה.

לגופו של עניין, הסביר ברנד: 'לאחר מו"מ הסכימה המחלקה ליבוא ללא הקצבת מטבע לאשר יבוא של חמרי בנין בסכום של 10,000 דולר בערך עבור ביתו של הרב טייטלבוים מברוקלין העומד להשתקע כאן'. לדבריו, עוד ב־29 ביולי אושרה הבקשה והועברה ל'שלב טכני בלבד, דהיינו הדפסת הרשיון והחתמתו ע"י הרשות המוסמכת', אולם עברו חודשיים ימים, 'עד היום הזה לא זכיתי ולא זכה מרשי לקבל את הרשיון המבוקש'.⁷⁴ למרות בקשותיו, הפצרותיו ופניותיו, 'הדבר נודד ממשרד למשרד וכל אחד מבטיח שהנה הרשיון מוכן ואין הדבר כך'. עד כאן החלק הטכני-מנהלי של התלונה.

את הפסקה האחרונה של המכתב ייחד ברנד לטייטלבוים ולתועלת שהוא יכול להביא למדינת ישראל. לדבריו,

מרשי הנו אזרח ותושב ארה"ב, עשיר מופלג ואדמו"ר בעל השפעה עצומה על אלפי חסידיו בארה"ב, הולנד ובלגיה. במשך זמן רב התנגד לציונות אולם שנה את טעמו מאז הקמת המדינה וברצונו לעלות ארצה ולהשתקע כאן, דבר אשר יגרוור אחריו רבוי תיירים – חסידים והתישבות אמידים בארץ והאמן לי כי לא אדע איך להסביר לו את

72 קרן קרץ, **הקנאי**, עמ' 226-227.

73 לויצקי היה מעורכי הדין המרכזיים ובעלי המוניטין ביישוב היהודי-ציוני בתקופת המנדט ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. הוא נמנה עם חוגי הרוויזיוניסטים וייצג נאשמים, מהם מפורסמים, בתיקים מפורסמים. כך בין השאר חברי ברית הבריונים, דב גרונו, אלמנתו של מאיר טוביאנסקי ונאשמים במשפטי הקפואים שהתקיימו במדינת ישראל. לרשמים של בתו עליו ראו: נעמי לויצקי, **ילדה רעה**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק תשע"ט. על משפטים אלה ראו: רבקה ברוט, **באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט – משפטים של יהודים משתפי פעולה עם הגרמנים**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשע"ט; Dan Porat, *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*, Belknap Press, Cambridge, MA, and London 2019.

74 אוסף משרד ראש הממשלה, א"מ, ג-5442/16. ההדגשה במקור.

סבת ה'סחבת' הזו, כמו שלא אדע איך אפשר להחיש עוד את הטפול בהוצאת הרשיון שכל הגורמים הסכימו עליו ובכל זאת לא הוצא עד היום הזה.

מעניין לציין כי בחמש השנים שבין עזיבתו את ארץ ישראל לכתובת דברים אלה שבו ונשמעו קולות שעולה מהם כי לא נפסלה האפשרות שטייטלבוים ישתקע בארץ ישראל ובמדינת ישראל. לדוגמה, ב-19 במארכ 1947 פנה יוסף אשכנזי, מזכיר ישיבת ייטב לב של חסידות סאטמר ומקורבו של טייטלבוים, לארגון הג'וינט בבקשה לקבל סיוע כספי עבור ההוצאות הכרוכות בתחזוקה השוטפת של הישיבה. בעקבות פנייה זו ביקר נציג של הג'וינט בישיבה, ובדיווח שכתב, באנגלית, לאחר הביקור הוא ציין: 'הרב של סטמר עדיין באמריקה. לפי המידע שנתקבל ממנהל הישיבה, הסיבה לעיכוב בשובו לארץ ישראל היא שהוא חלה שם'. לדבריו, 'התלמידים אומרים: ייתכן שהוא לא ישוב כל כך מהר מכיוון שהוא ייסד שם ישיבה ושוקל להתמסר לעניין בעצמו'.⁷⁵

לעומת זאת, קביעתו של ברנד שטייטלבוים 'שנה את טעמו' בנוגע לצינונות מפתיעה למדי לנוכח הדברים החד-משמעיים שחזר ואמר וכתב טייטלבוים באותן שנים בגנות הצינונות ובשבח ההיבדלות ממנה. סביר להניח שאמירה זו היא לכל היותר מס שפתיים של ברנד, וייתכן כי היא נכתבה אף שהתנגדותו החריפה של טייטלבוים לצינונות הייתה לו, כאמור, לרועץ כמה שנים לפני כן, בתקופת מלחמת העולם השנייה, שעה שניסו להסדיר לו רישיון הגירה.

כך או כך, יומיים לאחר ששלח ברנד את מכתבו הוא שב וכתב לשיף: 'זה עתה מתברר לי כי בא כחו של מרשי הנ"ל קבל סוף סוף את הרשיון המבוקש וזה באותו יום כשכתבתי לך את מכתבי הנ"ל'. משכך, 'אף על פי שאין זה משנה בהרבה את העובדות, כפי שגוללתי בפניך במכתבי הנ"ל ואת הערכתך', הוא לא מצא עניין להמשיך בכירור התלונה, 'כפרט בימי סליחות והימים הנוראים הבאים עלינו לטובה'.

טייטלבוים לא היסס אפוא שמי מטעמו יפנה למשרדו של ראש ממשלת ישראל כדי להסדיר עניין אישי, כלומר הגישה המעשית גברה על המשמעות הסמלית של פנייה למשרד זה. חשוב לציין שמנהיגים ויהודים אורתודוקסים וחרדים נדרשו לעזרתם של השלטונות ושל מערכות המשפט והאכיפה במדינות שהם התגוררו בהן, אם כדי להסדיר עניינים שונים ואם כדי להיעזר בהם לפתור בעיות פנימיות בחברה היהודית. משכך אין בזה בפני עצמו משום חידוש, אולם ההידרשות של מנהיג חרדי קנאי אנטי-ציוני לבתי המשפט של מדינת ישראל יש בה בבחינת הכרה ולו במשתמע במערכת שלפי תפיסת עולמו גרועה

75 אוסף 1945-1954, ארכיון הג'וינט, 623/100. לאמירה מפורשת מיקץ 1953 בדבר כוונתו להשתקע בישראל ראו: מודעה מטעם העדה החרדית ועד העיר האשכנזי, חומתנו, ד במנחם-אב תשי"ג, עמ' קא; להבדיל מההסבר המובא במקורות חרדיים מאוחרים, שלפיו לא שב טייטלבוים לארץ ישראל ולמדינת ישראל לנוכח עמדותיו האנטי-ציוניות. ראו למשל: יעקב רייניץ, 'העולים והנשארים: גדולי ישראל - העלייה וההגירה', בקהילה, גיליון מיוחד: 'תש"ח-תשס"ח * 60 שנה* המדינה והחרדים' (סוכות תשס"ח), עמ' 12.

מערכאות של גויים מאחר שהיא אחת הרשויות הרשמיות של המדינה הציונית, שאת קיומה הוא שולל, להבדיל ממדינות אחרות.⁷⁶

כאמור, טייטלבוים היה אחד מנוסעיה של רכבת קסטנר. באמצע שנות החמישים הוא נתבקש להעיד לטובת ישראל (ר'ו) קסטנר (1906-1957) במשפטו וסירב, אולם הנימוק לכך אינו ידוע.⁷⁷ הפרשה והמשפט זכו לתשומת לבם של אישים שהיו מעורבים בהם ושל כאלה שהשתתפו בשיח הציבורי על אודותיהם בזמן המשפט ולאחריו, ובהם איסר הראל (1912-2003), ראש המוסד בזמנו, העיתונאי שלום רוזנפלד (1914-2008) ושמואל תמיר (1923-1987), עורך דינו של מלכיאל גרינוולד. גם היסטוריונים עסקו בהם בהרחבה, ובסוגיית האשמותיו של רודולף ורבה (1924-2006) כלפי קסטנר והרב מיכאל דב וייסמנדל בנוגע ל'פרוטוקולים של אושוויץ', ומשכך אין צורך לשוב ולתארם.⁷⁸

בחוגי החרדים הקנאים, בחסידות סאטמר ובמחוזות אחרים יש הטוענים כי ההסבר לסירובו של טייטלבוים להעיד במשפט זה נעוץ בעמדתו האנטי-ציונית ובשלילתו המוחלטת את הריבונות היהודית-ציונית, כלומר הופעה בבית משפט ישראלי מקנה למדינה הכשר ולו במשתמע. אולם מדברים שכתב טייטלבוים יותר מעשור לאחר מכן עולה שהוא ראה בקסטנר ובשותפיו 'רשעים אכזריים', שכן התנהלותם הביאה למותם של אלפים רבים הרבה יותר מאלה שהם הצילו, ולכן לאין ראוי ללמד עליהם זכות.⁷⁹ טייטלבוים לא נימק את סירובו להעיד באי-הכרתו בבתי המשפט של מדינת ישראל, אף שמכתביו ברור כי הוא שלל את הפשרות של המדינה ושל מוסדותיה.

76 לסקירה רחבה של יחסם של פוסקי הלכה למערכת המשפט בישראל ראו: מרטין ססלה, 'עמדת פוסקי ההלכה כלפי מערכת המשפט של מדינת ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ט.

77 יחיעם ויץ, **האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר**, כתר, ירושלים 1995, עמ' 211. וראו גם: אליהו עמיקם, '600.000 דולר שילם הרבי מסאטמר תמורת 3 מקומות ברכבת של קסטנר', **ידיעות אחרונות**, גיליון 6836, 10.7.1955, עמ' 2; קרן-קרץ, 'הברחת וגם ירשת', עמ' 99.

78 ראו גם: באוהר, **יהודים למכירה?**, עמ' 191-223, 251-301; הנ"ל, **הרהורים על השואה**, יד ושם ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים ובאר שבע תשס"ח, עמ' 226-250; ויץ, שם; גלי לוי (שטל), 'צוהר על "הפלנטה האחרת": מנהיגי הקהילות היהודיות בסלובקיה ובהונגריה לנוכח "הפרוטוקולים של אושוויץ" אביב-קיץ 1944', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ו; אלי ריכנטל, **האמנם נרצח פעמיים?: פרשת קסטנר בראייה חדשה**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תש"ע; Ruth Linn, *Escaping Auschwitz: A Culture of Forgetting*, Cornell University Press, Ithaca and London 2004.

79 יואל טייטלבוים, **על הגאולה ועל התמורה**, דפוס ירושלים, ברוקלין תשכ"ז, עמ' עג. וראו גם: הנ"ל, **יואל משה**, ס' דייטש, ברוקלין תש"ך, עמ' קכג; הנ"ל, **דברות קודש**, דפוס מזל, מונרו תשמ"ג, עמ' יז; קרן-קרץ, **הקנאי**, עמ' 234. והשוו: הערשל פריעדמאן, **מאפיליה לאור גדול: נס הצלה פון רבי'ן זי"ע**, א, די אידישע פענע, קריית יואל תשס"ב, עמ' 174-178; יהושע ויסמן, 'רבי יואל טייטלבוים: האדמו"ר מסאטמר וחסידות סאטמר בתקופתו (תרמ"ז-תשל"ט/1886-1979)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2001, עמ' 44.

כך או כך, באמצע שנות השישים נדרש הרב טייטלבוים לבתי המשפט של מדינת ישראל בנוגע לסכסוך על רישום זכויות ובעלות על חלקת קרקע. ב-23 במארכ 1964 מסרו שלושה שופטי בית המשפט העליון – יצחק אולשן (1895-1983), יצחק כהן (1913-1985) ומשה לנדוי (1912-2011) – את החלטתם בשני ערעורים שהוגשו לבית משפט זה בשבתו כבית משפט לערעורים אזרחיים. את הערעורים הגישו הרב יצחק אשכנזי, שייצג את עצמו, וטייטלבוים, באמצעות בא כוחו, שניהם צאצאים של הרב משה דוד אשכנזי (1780-1856), שטענו לבעלות על חלקה 31 בנוש 13056 בצפת ולרישומה כדין על שמם.⁸⁰

במדינת ישראל יש שלושה סוגים של פנקסי רישום מקרקעין: פנקס השטרות, פנקס הזכויות ופנקס הבתים המשותפים. פנקס השטרות ופנקס הזכויות הם אלה הנוגעים לעניינינו, ופנקס השטרות אינו קובע זכויות אלא מתעד מי מכר או הוריש למי ומתי. רישום זה אינו הוכחה לאמתות הדברים, ואם חלה טעות ברישום זה או שרישום מסוים מקורו בתרמית, כל שאר הרישומים שנעשו על סמך אלה בעייתיים. להבדיל מפנקס השטרות, המתעד את ההשתלשלות של פעולות שנעשו כביכול, פנקס הזכויות קובע זכויות, והרישום בו קובע בין השאר בעלות. משכך הרישום בפנקס הזכויות כרוך בהליך שפקיד ההסדר מנהל מטעם הלשכות להסדר מקרקעין במשרד המשפטים ובסופו הוא קובע מיהם בעלי הזכויות והבעלים, והוא מוסמך לרשום את שמותיהם בפנקס.⁸¹

באמצע שנות החמישים רשם פקיד ההסדר את החלקה האמורה על שם הקדש כולל אוסטריה לאחר שנתגלע ויכוח על הבעלות בין כולל אוסטריה למר יעקב לוברבוים, ולוברבוים לא התייצב לדיון שהתקיים לפניו. אשכנזי וטייטלבוים פנו לבית המשפט המחוזי בחיפה וטענו שהחלטתו של פקיד ההסדר והרישום שבא בעקבותיו הושגו בתרמית. התיק נדון בפני השופט שלמה דורי (1916-1992), שהחל לכהן כשופט בבית משפט זה ב-1960 לאחר ששימש סגן פרקליט מחוז חיפה. ב-31 באוגוסט 1961 דחה דורי את הערעור, והמערערים שבו ופנו לבית המשפט המחוזי בחיפה בבקשה לבטל את פסק הדין שניתן. דורי שב ובחן את טענותיהם של השניים ודחה אותם שוב בפסק דין שניתן ב-28 במאי 1963.⁸² דחיית טענותיהם של שני המערערים שוב היא אשר הביאה אותם לפנות לבית המשפט העליון. כך נעשה בשלהי 1963, וההחלטה לדחותם ולאשר את ההחלטות הקודמות שהתקבלו ניתנה, כאמור, בשלהי מארכ 1964, על סמך נימוקים טכניים וענייניים כאחד.

מבחינה טכנית יש שתי עילות לביטול רישום בפנקס הזכויות, וזו המתאימה במקרה זה היא טענת התרמית שהעלו המערערים, אולם לדברי השופט לנדוי, שכתב את פסק

80 פסק דין, בית המשפט העליון, ערעורים אזרחיים, תיקים 310/63, 313/63, עמ' 555-561. עמיחי רדזינר הפנה את תשומת לבי לפסק דין זה, ותודתי לו על כך.

81 את הרקע ואת ההסבר לסכסוך ואת המידע הדרוש להבנת פסק הדין אני חב לעורך הדין דוד אקריש ממשרד יגאל ארנון ושות'.

82 שני פסקי הדין שמורים בתיק שכותרתו 'פס"ד מס'-146/צפת'.

הדין, בית המשפט המחוזי מצא 'שלא עלה בידי המערערים למלא את המשימה הראשונה, שהייתה מוטלת עליהם, כי לא הוכיחו שפסק־הדין הראשון הושג על-ידי תרמית'.⁸³ די היה בכך כדי לדחות את הערעור, ולמרות זאת דן בית המשפט המחוזי בטענות לגופן והסיק 'שאף אחד משני המערערים לא הוכיח את זכותו לנכס'. לנדוי הוסיף והסביר כי יש שלושה נימוקים ראויים, ו'מי שמבקש לבטל פסק־דין מחמת תרמית, חייב להוכיח שפסק־הדין לא היה ניתן אלמלא התרמית, ואת מתברר שפסק־הדין היה עומד גם בלי הראיה הנגועה בתרמית, הרי שהתובע לא יצא ידי חובת ההוכחה המוטלת עליו'.⁸⁴ לנדוי המשיך לעסוק בצוואתו של הרב אשכנזי, ובטענתו של טייטלבוים שלפיה רכש את הנכס מלוברבוים ב-1955 ומאז 'התחיל להחזיק בנכס על-ידי נציגיו בארץ ואף השקיע בשיפוצו כמה אלפי לירות ישראליות' הוא דחה את טענותיהם וסיכם בדחיית שתי העתירות ובהותרת הבעלות על חלקת אדמה זו בידי הקדש כולל אוסטריה.⁸⁵

קרן־קרץ הגדיר את קנאותו של טייטלבוים ככזו 'שבה המטרה, כלומר השגת ההשפעה המרבית, מקדשת את האמצעים', והיא 'התעלמה משיקולים טהרניים והתמקדה בהשגת תוצאות של ממש במאבק בעולם עוין ומשתנה'.⁸⁶ אולם דומה שאפיון זה אינו מספק במקרים הנדונים כאן מאחר שמדובר בשניות בנושא אידאולוגי שהוא אחד החשובים לטייטלבוים, ואולי אף החשוב מהם – שלילת הפשרות של המפעל הציוני ושל מדינת ישראל ורשויותיה והיבדלות מוחלטת מהם.

לעומת זאת, היו מנהיגים חרדים קנאים שלא היו נכונים לוותר על ההיבדלות ממוסדות ורשויות שמסמלים את ריבונותה ואת שלטונה של מדינת ישראל. חשיבותה של הדבקות בהיבדלות גברה מבחינתם על שיקולים אישיים ומעשיים, יהיו מחיריה אשר יהיו. אחד מהם היה עמרם בלוי (1900-1974), ממייסדיה ומנהיגה הראשון של נטורי קרתא. מקומו של בלוי נפקד מחתונות של שניים מילדיו אשר התקיימו בזמן שהיה בכלא לאחר שהורשע בהשתתפות חוזרת בהפגנות שלא אושרו ובהפרת הסדר הציבורי. הוצע לו לחתום על התחייבות שלפיה הוא ישוחרר לאירוע וישוב לכלא בתוך כמה שעות, אולם הוא סירב בנימוק שהוא מנוע מלחתום על מסמך רשמי אשר נושא את סמלה של מדינת ישראל מאחר שיש בזה משום הכרה בה.⁸⁷

83 פסק דין, בית המשפט העליון (לעיל הערה 80), עמ' 558.

84 שם.

85 עמ' 560.

86 קרן־קרץ, הקנאי, עמ' 16.

87 קפלן, עמרם בלוי, עמ' 265-267, 327.

צדיקים – מלאכתם נעשית בידי אחרים

כמו שראינו בכמה מהמקרים הנדונים, יש מצבים שמנהיגים חרדים קנאים נעזרים בגורם מתווך כדי להשיג את מבוקשם. יש שהדבר נובע ממהותו של העניין הנדון, למשל פנייה באמצעות עורכי דין, ויש שממניעים אחרים, ובהם קשרים אישיים של אותו גורם מתווך. להבדיל ממצבים מובחנים שהם בני חלוף, יש אתגרי קיום שקיימים תדיר מעצם הוויית החיים במדינה ובחברה. כך למשל האפשרות לנהל חיי יום-יום במדינה אגב התעלמות מהמעמד כאזרח בה או בהתכחשות למעמד זה על כל השלכותיו ולהתנהל במציאות שחיי הכלכלה והמסחר מתקיימים בה באמצעות שימוש במטבעות ובשטרות של המדינה שהקנאי אינו מכיר בה, במוסדותיה ובסמליה. כמעט אי-אפשר לנהל כך חיי יום-יום במובן המעשי, ואחת הדרכים להתמודד עם האילוצים הנובעים מכך היא להיעזר באדם אחר. כך, לכל הפחות, אין מגע ישיר עם ידה הארוכה של המדינה, אשר נתפס ולו במשתמע או בדיעבד כהכרה בקיומה, שלא לומר בסמכותה.

התנהלותו של עמרם בלוי מאפשרת לנו הצצה לקשיים הכרוכים בשמירה על היבדלות מוחלטת מהמפעל הציוני בחיי היום-יום ולאופני ההתמודדות האפשריים, אשר אחד מהם הוא להיעזר באחרים. כך למשל לקראת שנת שמיטה שחלה בתשי"ט (1958-1959) פנה בלוי ביזמתו לד"ר גנחובסקי, איש בנק ישראל וחבר בוועדה הממשלתית לסחר חוץ אשר אישרה יבוא לישראל באותם הימים, וביקש את עזרתו בהסדרת אישור לייבא תפוחי אדמה מחוץ-לארץ מאחר שהוא סירב לאכול תוצרת חקלאית אשר גדלה בארץ הקדושה, זו שאדמתה אמורה לשובות בשנת השמיטה. דוגמה אחרת היא סירובו של בלוי לגעת בכסף ישראלי. כאן הפתרון היה שונה: שימוש באחד מבניו. הסתמכות על אחרים כללה לעתים מנהיגים חרדים שהיו נכונים לעשות מה שסירבו לעשות בלוי וכמה משותפיו לדרך. כך למשל הם הסתייעו ברב יצחק זאב סולוביצ'יק (1886-1959) כדי להסדיר רשמית עניין מול מערך החינוך העצמאי החרדי, שאיתו בלוי סירב לבוא במגע בשל קשריו עם מדינת ישראל.⁸⁸ התנהלות זו דומה במהותה לזו הנזכרת של הרב אפשטיין, שנעזר ביצחק מאיר לוי כדי להגיע ליצחק רפאל ולמשרד לנפגעי מלחמה לאחר חורבן ביתו ואבדן רכושו.

סיכום

במאמר זה עסקתי בסוגיה שלא זכתה לתשומת לב פרטנית ושיטתית במחקר, ואף שהוא ראשוני וחלקי, נראה כי אפשר להצביע על תובנות מסוימות שמזמינות בחינה מעמיקה. רוב האירועים והמצבים הנדונים במאמר זה נקודתיים. ברובם היו מעורבים מקורבים של המנהיגים המדוברים וכאלה שחפצו ביקרם או הרגישו זכות וחובה לסייע להם, ממניעים שקשה לדעת מהם בשל הזמן שעבר מאז. היו שפעלו על דעת עצמם ככל הנראה, היו

שפעלו בהנחיית אותם מנהיגים ובתיאום עמם, והיו שפעלו ישירות בשמם וכנציגיהם לצורך העניין המיוחד, כלומר כך או כך, היו מי שידעו על המתרחש בזמן אמת, אך לרוב מדובר במעטים, וכנראה לא נודעו הדברים ברבים בעת שהתרחשו, למעט דפוסי התנהגות והתנהלות אשר אפיינו אישים מסוימים ואשר זוהו עמם, דוגמת הימנעותו של עמרם בלוי מלבוא במגע עם מטבעות ועם שטרות ישראליים או סירובו לחתום על התחייבות שתאפשר לו לצאת מהכלא לנישואי בניו.

כלומר אישים אלה לא נאלצו להתמודד עם ביקורת פנים־חֶרֶדית קנאית ועם דעת הקהל בחוגים ובקהילות שהם הנהיגו, בשל התנהלותם. אם לשפוט לפי אופן התנהלותו של עמרם בלוי בהקשרים אחרים, סביר להניח שלא היה עובר לסדר היום אילו ידע על פניותיהם של עורכי דין מטעמו של האדמו"ר מסאטמר למשרדו של ראש ממשלת ישראל או לבית המשפט המחוזי ולבית המשפט העליון של מדינת ישראל.

ממד אחר קשור במצב, בנסיבותיו ובהגדרת טיבו. מלבד השונות ההיסטורית והמחויבות האידאולוגית לעקרון ההיבדלות, יש שיקולים הלכתיים ענייניים. כך למשל אם מדובר במצב של סכנת חיים ראלית או פוטנציאלית בזמן מלחמה, פיקוח נפש בלשון ההלכתית־משפטית, שבתנאים מסוימים מחייב פעולות אשר אי־אפשר להצדיקן במצבים אחרים, במצב שנדרש סיוע להשגת רישיון הגירה למי שאינו נמצא בסכנה מיידית או מוחשית או במצב של הפסד ממון. לחלופין, אם מדובר בהפסד ממון ניכר שיש בו משום איום על יכולתו של אדם להתקיים, למשל אבדן ביתו ורכושו או בהפסד ממוני שאינו כזה. לבסוף, אם יש בפעולה באמצעות שליח משום ריכוך שלה מאחר שאינה נעשית ישירות בידי מי שמעוניין בה.⁸⁹ רובם המכריע של המקורות הנדונים אינם מאפשרים לבחון אם הופעלו שיקולים מעין אלה ובאלו אופנים ואם ניתנה הדעת למסקנה שעלתה מהם, אם הייתה כזו, וכיצד.

דומה שהתבוננות ממוקדת יותר במקרים ובמצבים פרטניים מאפשרת לזהות מצבים שונים שמנהיגים חרדים קנאים התנהלו בהם באופנים משתנים, ולא בהכרח עקביים. גם הנסיבות וההקשרים ההיסטוריים המתחלפים מייצרים מורכבות. כך לשם המחשה, לא ראי רישיון הגירה שמונפק בידי הבריטים, גם אם כדי להשיגו יש צורך לבוא בדברים עם נציגים ומוסדות ציוניים, כראי רישיון יבוא או אישור בעלות על קרקע שמגיע ישירות מזרועות הביצוע של השלטון היהודי־ציוני. כיוצא בכך, לא ראי פעילות למען השגת רישיון הגירה באמצע שנות השלושים או ב־1947 באירופה, כראי לפעילות מעין זו בחלקים הכבושים של אותה יבשת בשיאה של מלחמת העולם השנייה שמתקיימת בידיעה כי יהודים מושמדים בשיטתיות.

נראה אפוא שיש בכוחה של התבוננות השוואתית במקרים פרטניים כדי להעשיר את הבנת הפער הכללי המוכר לכשעצמו בין עמדות אידאולוגיות ותאולוגיות נחרצות של מנהיגים חרדים קנאים ובין אופני התמודדות עם אתגרי המציאות. זוהי גישה שבכוחה ללמדנו רבות על חוגים אלה, על מנהיגיהם ועל התנהלותם במצבים אחרים, לפי אתגרים מתחלפים.

89 יש בזה דמיון חלקי לעיקרון של 'גרמא' המובא בספרות ההלכתית, ועניינו פעולה עקיפה שתוצאתה אסורה אילו נעשתה ישירות בידי מי שמבצע אותה.